مێژووی شیعرو ئەدەبیاتی كوردی
لەشاری هەولێردا
(1890-1958)*

بەشی یەكەم

پرۆفیسۆری یاریدەدەر: د. عەبدوڵڵا محەمەد حەداد/ كۆلێژی پەروەردە - زانكۆی سەلاحەدین

ناوەڕۆك

- پێشەكی...

- تێڕوانینێكی كورت سەبارەت بەشیعرو ئەدەبیاتی شاری هەولێر
- شاعیرانی هەولێرو شیعرو ئەدەبیاتی كوردی بەدیالێكتی كرمانجی باشوور.

*** بەشی یەكەم:**
- بەندی یەكەم : شێخ محەمەد عەلی مەلا گچكە زادە
- بەندی دووەم: شێخ ئەسعەد ئەربیلی
- بەندی سێیەم: ئیبراهیم حەقی حەیدەری زادە
- بەندی چوارەم: فانی
- بەندی پێنجەم: كانی
- بەندی شەشەم: ناسیح حەیدەری
- ئەنجام

(*) تێبینی:
١- بە پێی پێشنیازی (دەستەی نووسەران) ئەم لێكۆڵینەوەیە كورت كرایەوە بۆ ئەوەی قەوارەكەی لە (٢٥) لاپەڕە زیاتر نەبێ.
٢- ئومێدەوارین كاتێك كە باسەكە لە دوو توێی كتێبێكدا بلاَودەكرێتەوە، ئەم شتانەی خوارەوە بەخۆوە بگرێ:
أ- بیبلۆگرافیا (خشتەی سەرچاوەكان).
ب- كرنۆلۆژیای هەولێر بەتایبەتی لە نێوان سالاَنی (١٨٩٠-١٩٥٨).
ج - هەموو ئەو شتانەی كە لابردراون، لە تەك كۆمەڵێك دۆكیمەنتو وێنەو كۆپی دەسنووسەكان.
نووسەر

پێشەکی

مێژووی شیعرو ئەدەبیاتی کوردی لەشاری هەولێر، بەتایبەتی لەکۆتایی سەدەی نۆزدەهەمو نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا، بەگوێرەی پێویست بایەخی پێ نەدراوە، لایەنە پڕشنگدارو هێماو رەمزە دیارەکانی نەخراونەتە بەرتیشکی باسو لێکۆڵینەوە. ئەو نوختەیە خۆی لەخۆیدا کەلێنێکی هەست پێکراوی لەبواری رەخنەو مێژووی ئەدەبیاتی کوریدا دروست کردوە.

ئەو باسەی لەبەر دەستتان دایە، تەقەلایەکی بچووکە بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییەی کە مێژ ساڵێکە دەرکمان پێ کردبوو، ئاوردانەوەیەکی وەفادارانەیە بۆ رەنجو ماندو بوونی تاقمێك بەهرەداری ئەوشارە دێرینەی کوردستان کە لەو رۆژگارەدا چرای شیعرو ئەدەبیاتیان هەڵگیرساندبوو.. ئالای وشەی کوردی ورشەداریان هەڵکردبوو، بەگیانێکی بێگەردو، بەهەناسەیەکی نیشتمان پەروەرانەوە، بێ ئەوەی چاوەڕێی خەڵاتو پاداشت لەکەس بکەن، بەهرەکانیان بۆخزمەتی گەلەکەیان ئاراستە کردبوو..

شیاوی ئاماژە پێدانە، زۆربەی هەرە زۆری ئەو بەهرەدارانەی کە بەکوردی بەرهەمیان نووسیوە، ، تەنیا یەك وانەش لەقوتابخانەکانی ئەوسەردەمەدا بەکوردی نەیانخوێندبوو، چونکە بەر لەجەنگی یەکەمی جیهانی، خوێندن لەمەدرەسەو مەکتەبەکاندا بەعەرەبی وتورکیو فارسی بووە، دوای جەنگ، لەبوارێکی زۆر تەنگەبەردا نەبێ، خوێندن لەقوتابخانەکاندا بەعەرەبی بووە. بەم پێیە، ئەو بەهرەمەندانە، بەخۆیان لەبەر خۆشەویستی گەلی کورد، خۆیان فێری نووسینو خوێندنەوەی کوردی کردبوو تا گەیشتبوونەتە ئەو رادەیەی کەبتوانن شیعری جوانو پەخشانی رەنگینی پێ بنووسن.. ئەو هەڵوێستە نیشانەیەکی تری دڵسۆزیو رەسەنایەتیانە کە پێویستە بەچاوێکی پڕ لەرێزو حورمەتەوە بنرخێنرێ.

مایەی داخە بەرهەمو نووسینەکانی بەشێکی هەرە زۆری ئەو بەهرەدارانە،درەنگ بڵاو کراونەتەوە، یانیش لەبەر گەلێ هۆکاری بابەتیو زاتی دوای مەرگیان لەچاپ دراون.. ئێستاشی لەگەڵدابێ، بەشێکی بەرهەمەکانیان وەکو دەسنووس ماونەتەوە، یانیش لەناو چوون.

لەم ئاقارەدا، پێویستە توێژینەر بەو پەڕی هوشیارییەوە لەگەڵ کەرەستەکانی باسەکەدا مامەڵە بکات، هەتا پێی دەکرێ لەبڕیاری پێش وەخت وهەڵەی باو خۆی بپارێزی. لەرێگەی شیکردنەوەی سەرچاوەی دەگمەن ومتمانە پێکراوەوە، سەرنجامی بەکەڵكو راستو دروست وەدەست بهێنێ. هەڵەو بڕیارە بێ بناغەکان راست بکاتەوە.

لەنووسینی مێژووی ئەدەبیاتدا، توێژێنەر لەگەڵ تێکستو نوسیندا مامەڵە دەکات. راستیەکی بەڵگەنەویستە: هەر قۆناغێکی مێژوویی کەکۆمەڵگای مرۆڤایەتی لەناوچەیەکدا پێدارەت دەبێ، کولتورێکی تایبەتی دێنێتە بەرهەم کە رەنگدانەوەی بنیاتی ژێرخانی کۆمەڵگاکەیە لەو قۆناغەدا، جۆری بیرکردنەوەی چینو توێژە چالاکەکانی کۆمەڵی تیادا بەرجەستە دەکرێ، بۆیە پێویستە لەکەشو هەواو ژینگەی لەدایك بوونی ئەوتێکستو نووسینانە خبەرەدارببن. بۆ ئەوەی نرخی مێژوویيان دیاری بکەین.

مایەوە بڵێین: نووسینو بەرهەمی نووسەرو شاعیرانی هەولێر، سەرچاوەی سەرەکی ئەم لێکۆڵینەوەیەن، لەپاڵ هەندێ سەرچاوەی تر کە لەشوێنی شیاوی خۆیاندا ئاماژەیان بۆ دراوە.

ئەو زاتانە، بەپلەی یەکەم لەقوتابخانەو مەدرەسە ئایینیەکاندا پێگەیشتبوون، بۆیە بەرهەمەکانیان، مۆرکێکی ئایینیان پێوەیە، شیعرەکانیشیان سنووری قاڵبە کلاسیکیەکانی نەبەزاندووە.

بابەتەکە، هەر وەکو ئاشکرایە بابەتێکی گرنگ ودرێژە، بۆیە، بەپێویست زانرا، لەچەند بەشێکدا بڵاوبکرێتەوە، بەو هیوایەی لەداهاتوودا بەشەکانی تریش بلاو بکرێنەوە. بەشی یەکەمی باسەکە، بریتیە لەپێشەکیەك وهەندێ سەرنجو تێبینی دەربارەی مێژووی شیعرو ئەدەبیاتی کوردی بەدیالێکتی کرمانجی خواروو..

بەشی دووەمی لێکۆڵینەوەکە، کە هیوادارین لە ئایندەیەکی نزیکدا ئامادەبێت، بۆ ئەو بەهرەدارانە تەرخان دەکرێ کەلەنێوان ساڵانی (١٩٠٠-١٩٢٠) هاتوونەتە دنیاوە. بەشی سێیەمەمیش بۆ ئەو کەسانە تەرخان دەکرێ کە دوای ساڵی (١٩٢٠) لەکەشو هەوایەکی جیاوازدا لەدایك بوونو پێگەیشتوون.

رەنگە ئەم لێکۆڵینەوەیە، وەلامی گەلێ پرسیار بداتەوە، لەهەمان کاتدا، بەرپەرچدانەوەیەکی زانستیانە بێت بۆ کەسانێکی گومراوەو خودپەرست کەبێ وچان هەوڵ دەدەن رووالەتی راستیەکان بشێوێننو دابو نەریتە پیرۆزەکانی ئەکادیمی پێشێل بکەن.

هەولێر٢٠٠٢/٢/٢٠

أ- تێروانێكی كورت سەبارەت بارودۆخی شیعرو ئەدەبیاتی شاری هەولێر لەسەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا

لەسەدەی یانزدەهەمی زانیییەوە، تاكۆتایی سەدەی هەژدەهەم، زمانی عەرەبی، لەپاڵ ئەوەی زمانی زانستو ئیدارە بووە، زمانی شیعرو ئەدەبیاتیش بووە. سەبارەت بەبارودۆخی زانستیو رۆشنبیری هەولێر لەسەدەكانی ناوەڕاست، بەتایبەتی لەسەردەمی هەژەبانی (سەدەی یانزەهەم) و سەردەمی ئەتابەگی (١١٢٨ -١٢٣٢ز)و دوای ئەو قۆناغەش چەندین لێكۆڵینەوەی سوودبەخشو زانستیانە ئەنجام دراون(١). (ابن المستوفی) (١١٦٨-١٢٣٩)و (ابن خلكان) ((١٢١١-١٢٨٢)ز (ابن منعة (١١٥٦-١٢٤٢)ز و (حاجری)و (ابي الظهير الاربيلي)و (جمال الدين هەزەبانی) و دەیان زاناو شاعیری ترلەو قۆناغانەدا هەڵكەوتوون و لەسەر ئاستێكی بەرفراواندا ناوبانگیان دەركردووە. بەشێكی ئەو زاتانە لەپاڵ ئەوەی نووسەرو مێژوو نووس و زانای گەورە بوون، شاعیری بەتواناو بەهرەمەندیش بوون.

ناو و بەرهەم و شیعری چەندین شاعیریش لەسەدەی هەژدەهەم بەئێمە گەیشتووە، كەبەعەرەبی شیعریان نووسیوە، وەكو (عبدالله الاصم الاربيلي)و (ملا جرجيس الاربيلي)و هی تر.

لەسەدەی نۆزدەهەمدا، بێجگە لەرۆڵی بەرچاوی بنەماڵەكانی حەیدەریو مەلا گچكەو شێخ هیدایەتوڵلاو خەتیب لەبواری زانستە ئیسلامیەكاندا، چەندان شاعیر ونووسەر لەم شارەدا هەڵكەوتوون، كەلەپاڵ زمانی عەرەبیدا، بەفارسیو توركی عوسمانیش شیعرو بەرهەمیان هەیە.

عەبدوڵڵا (نامی)، یەكێ لەو شاعیرانەیە كە لەنێوان ساڵانی (١٧٥٤-١٨٢٥)ز دا ژیاوە(٢). لەو قۆناغەدا شاعیرێكی دیكەش لەم شارە هەڵكەوتووە، ناوی یوسف ئەفەندی ئەعما ئەربیلە، تەخەلوسی لەشیعرا ((غەریبی))یە(٣) لەنێوان ساڵانی (١٧٥٤-١٨١٦)ز دا ژیاوە.

قاسم بەگی كوڕی عەبدوڵڵا ئاغای بەیات موتەسەلیمی هەولێرێ (١٨٠٥-١٨٢٠) شاعیر بووە. یەعقووب ئاغای كوڕی قاسم ئاغاش (كەلەساڵی ١٢٩٢ھ/ ١٨٧٥ز)دا وەفاتی كردووە، شاعیرێكی دەست رەنگین بووە، شیعرەكانی نرخێكی مێژوویی هەست پێكراویان هەیە، چونكە بایەخی بەتۆمار كردنی مێژووی كۆمەڵێك رووداوی گرنگی سەردەمەكەی داوە(٤).

لەسەدەی نۆزدەهەمدا، چەند شاعیرێكی دیكەش لەشاری هەولێر پێگەیشتوون، ئیسماعیل دەروێش ئاغا (١٨٤١-١٩١٧) كەبە (مەلا قۆجە) مەشهوورەو لەشیعردا تەخەلوسی (حەزین)ە كۆمەڵێك شیعری دەسنووسی هەیە(٥).

شێخ ئەسعەد ئەفەندی نەقشبەندی (١٨٤٨ -١٩٣١) شاعیرێكی عیرفانی گەورە بووە، بەفارسیو عەرەبیو كوردی دیوانی هەیە. لەلاپەڕەكانی داهاتوودا، بەشێوەیەكی فراوان باسی دەكەین.

هەروا ئیبراهیم حەقی ئەفەندی كوڕی عاصم حەیدەری (١٨٦٥-١٩٣١) زاناو شاعیرێكی دیاربووە، لەلاپەڕەكانیدا هاتوودا بۆ ئەویش چەند لاپەڕەیەك تەرخانكراوە..

عەبدورەزاق ئاغای كوڕی فتح الله ئاغا كوڕی عەبدورەزاق ئاغای یەكەمی عوزێری لەساڵی (١٩٣٢)دا وەفاتی كردوەو لە كۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا پۆستی سەرۆكی شارەوانی هەولێری پێ رەوابینراوە، شاعیرێكی بەسەلیقەبووە(٦).

شێخ عەلی ئەفەندی حوسامی نەقشبەندی (مەلا گچكە زادە) مەولوود نامەیەكی دەسنووسی بەكوردی هەیە.. بۆ ئەویش لەلاپەڕەكانی داهاتوودا باسێكمان تەرخان كردووە.

هەروا مامۆستا مەلا محەمەدی حاجی حەوێزی مامە (١٨٧٠-١٩٣٤) كە بە ((محەمەد حیلمی ئەفەندی)) ناسراوەو براكەی مامۆستا (مەلا عەلی ئەفەندی كوڕی حاجی حەوێزی مامە)ش (١٨٧٣-١٩٣٧)ز لەئەدەبیاتی كوردیو عەرەبیو فارسو توركیدا شارەزاو پسپۆڕبوون، بەڵام بەداخەوە بەرهەمەكانیان لای نەوەكانیان لەوڵاتی غەریبی دا ماوەتەوە.

بێجگە لەوانە، مامۆستا محەمەد مفتی كوڕێ مەلا عوسمان ئەفەندی كوڕی مەلا ئەبووبەكری (كچك مەلا) زادە، شاعیرێكی بەهرەمەندی بەتوانا بووە، كۆمەڵێك شیعری نایابی بەعەرەبی وفارسی توركی لای نەوەكانیدا پارێزراون، ئەم زاتە لەساڵی (١٨٧٣)دا لەدایك بووە لەساڵی (١٩٤٥) كۆچی دوایی كردووە، باوكیمامۆستا (رەشاد مفتی)ە (٧).

پێویستە ئەوەش بڵێین،شاعیرێك لەهەولێر هەبووە بەناوی (حافز ئەفەندی) كە لەناوەڕاستی سەدەی نۆزهەمدا ژیاوە،بەڵام بەداخەوە هیچی لێ نازانین، ئەگەر نەوەی مابێتەوە، رەنگە بەرهەمی بابپریان پاراستبێ. هەندێ خوێندواری باش لەسەدەی نۆز دەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەم لەم شارەدا بەناو بانگ بوون،وەكو (سەفوەت ئەفەندی)و (لوتفوڵڵائەفەندی)و قازی داود فەهمی ئەفەندی (١٨٤٣-١٩٠٢)و سلێمان ئەفەندی (١٨٩٥كۆچی دوایی كردووە).. محەمەد علی ئەفەندی (ئاوقات) كوڕی موختار

ئەفەندی کوڕی مەلا ساڵح (١٨٨٩-١٨٤٦) کە مەولوونامەیەکی بەپەخشان نووسیوە، دەسنووسەکەی لای کاك نەوزادی کوڕیدا پارێزراوە، مەلا شێخۆ کوڕی مەلا ئەحمەدیش (١٨٩٤- ١٩٥١) کەخاوەنی خەتێکی خۆش و جوان بوو، بەشیعر حیکایەتی (یوسف زولێخای) نووسیبوو. بەداخەوە دەسنووسەکە بەهۆی ڕووداوێکەوە لەناوچوو. شیاوی ئاماژە پێدانە، شێخ محەمەد ئەمین فەتحوڵڵا زادەی کوردی ئەربیلی (هەولێری) شافعی نەقشبەندی، کە لەقاهیرە (میسر) تەریقەتی نەقشبەندی بڵاو کردۆتەوە، خەڵکی شاری هەولێرە(٨).

لەمەوە بۆمان ڕوون دەبێتەوە،شاری (هەولێر) هەمیشە پیاوی بەهرەمەندو شاعیرو زاناو پیاو چاكو لێهاتووی پێگەیاندووە بەڵام بەداخەوە، بەگوێرەی پێویستو بەپێ بەرنامەیێکی ڕێكو پێك زانستیانەو بابەتیانە، لەو بوارەنەکۆڵراوەتەوە. ئەگەر چی ناو بەناو، نووسینو وتاری زۆر بەنرخیش لەبارەی سوچێکی ئەو بابەتە نووسرابێتەوە.

* * *

پەراوێزەکان

(١) لەم دەرفەتەدا پێویستە ئاماژە بەو کارە زانستیانە بدەین کەلەسەر مێژووی هەولێری سەدەکانی ناوەڕاست نووسراون:

أ- د. محسن محمد حسين: اربيل في العهد الاتابكي. بەغداد- ١٩٧٦. لەبنجدا ئەم کتێبە بەنرخە نامەی ((ماجستێر))ی (د. محسن محمد حسين) بوو. تیایدا، بەو پەڕی کارامەیی لەهەموو لایەنەکانی بابەتەکەی ورد بۆتەوە، بۆ (ژیانی زانستی)ش، بەشێکی تایبەتی تەرخان کردوە. بەم هەنگاوەی دەرگای لەبەر دەم چەند لێکۆڵینەویەکی سوودبەخشی تردا کردەوە.

ب- د. ناظم رشيد خورشيد: الشعر في اربل في ظل الاسرة البطتكينية/ مجلة اداب الرافدين- العدد (٩) – ايلول ١٩٧٨.ئەم زاتە دیوانی (ابن الظهير الاربيلي)یشی ساغ کردۆتەوەو بڵاوی کردوتەوە. بڕوانە (ديوان ابن الظهير الاربلي (٦٠٢-٦٧٧)هـ (جمع وتحقيق و دراسة الدكتور ناظم رشيد). – جامعة الموصل (١٤٠٩ه/ ١٩٨٨م).

ج- اومید ابراهیم جوزەلی: دامەزراوەکانی فێرکردن لەهەولێر، سەدەی شەشەم تانیوەی سەدەی حەوتەمی کۆچی، کۆڤاری ((هەولێر) ژمارە (١) زستانی ١٩٩٨، ل (٢٩-٥٢).

د- (د.) عثمان امين صالح: الشعر العربي في اربيل في العهد الاتابكي. (رسالة ماجستير) جامعة صلاح الدين (١٩٩٣-١٩٩٤).

(٢) (نامی) عەبدوڵڵا ئەفەندی ئەربیلی (هەولێری)ە: زانایەکی بەرچاوی سەردەمی خۆی بووە، لەهەولێر پێگەیشتووە، ماوەیەك ((قازی)) ئەم شارە بووە و لەساڵی (١٢٤١ه/ ١٨٢٥ز) لەتەمەنی حەفتاو سێ ساڵیدا کۆچی دوایی دەکات.

(بڕوانە : عبدالقادر الخطيب الشهرباني: تذكرة الشعراء (تحقيق انستاس ماري الكرملي) - بغداد -١٩٣٦، ص٤١).

(٣) غەریبی: یوسف ئەفەندی کوڕی خەلیل چبوقچی ئەربیلیە (هەولێریە) بە ((غريبى الاعمى)) (واتە: غەریبی ی نابینا) ناوزد کراوە، چونکە کوێربووە، لەهەولێر لەدایك بووە، باوکی ((چبوقچی)) بووە (ئەوکەسەی قەنەی توتنی دروست دەکرد، پێ یان دەوت چبوقچی). خاوەنی کتێبی ((تذكرة الشعراء)) دەڵێ: ((لەساڵی ١٢٣١هـ (واتە: ١٨١٥ز) لەموسڵەوە بۆ بەغدا دەگەڕامەوە، لەهەولێر لامداو چاوم بە (غەریبی)کەوتو دیوانەکەیم خوێندەوە، منیش ((خەراباتی)) خۆمم پیشان دا (پێدەچێ خەرابات ناو نیشانی دیوانی شیعری شەهرەبانی بووبێ) غەریبی (صرف) و(نەحو)و (منطق)ی دەخوێند، خێرا شیعری دەهۆنیەوە، حەزی لەکۆڕو مەجیلیسی هەژاران بوو، دەست کورت بوو، ئەوکاتە (١٨١٥) لەتەمەنی (٦٣) ساڵاندا بوو. لەساڵی ١٢٣٢هـ (واتە ١٨١٦)دا کۆچی دوایی کرد، خوای گەورە بیبەخشێ)).

(بڕوانە: عبدالقادر الخطيب الشهرباني: تذكرة الشعراء – بغداد ١٩٣٦، ص١٤٦).

عباس العزاوی دەڵێ ((بەیەکێك لەشاعیرە هەرە گەورەکان لەقەڵەم دەدرێ)). }بڕوانە: عباس العزاوي: ال بكتكين و إمارة اربل/ مجلة المجمع العلمي بدمشق، المجلد (٢٢)، ج(٣-٤)، دمشق-١٩٤٧- ص(١٤٩){

(٤) نوسخەیەکی کۆپی کراوی دیوانی دەسنووسی (یەعقووب ئاغا)مان لایە لەهەندێ مناسبەدا، شیعری نووسیوە، بەحیسابی ئەبجەدی ساڵی موناسەبەکانی بەپێی ساڵنامەی هیجری قەمەریدا تۆمار کردووە.

شایانی ئاماژە پێدانە، یاقووب ئاغا، لەو دەسنووسە نایابەدا، شیعری چەند شاعیرێکی گەورەی فارسو تورکی تۆمار کردوە، هەروا شیعرێکی شاعیری گەورەی کورد (نالی)شی تۆمار کردوە کەلە موناسەبەیەکی تردا باس لێ کراوە.

(٥) حەزین (ئیسماعیل دەروێش ئاغا)یە کەبە (مەلا قۆجە) ناسراوە، باپیری مامۆستای شاعیر سەید

محیّـدین ســەید حسـین بــەرزنجی (نــەژاد)ە (واتــە بــاوکی دایکیــەتی). بــەپێی نامەیــەکی مامۆســتا (نەژاد)کــە لــە۱۹۹۳/۱۰/۲۲دا نووســراوە، مــەلا قوّجــەی باپیری،لەســالّی (۱۲۵۷ه/ ۱۸٤۱ز) لەهــەولێر چاوی بەژیان هەڵهێناوە. لەساڵی (۱۹۱۷)دا کۆچی دوایی دەکات.

پێدەچــی (حــەزین) پەیوەنــدی بەشــێخ رەزای تاڵەبانیــدا هــەبوو بــێ، هــەروا بەفارســی قەســیدەیەکی ماتەمنامــەی بەبۆنــەی کــوژرانی شــێخ ســەعیدی حەفیدلەموسلدا نووسیوە. غەزەلــەکانی لەئاهــەنگی مــەولوودی پێغەمبــەرو بۆنــەکانی تــردا، لەلایــەن دەنــگ خۆشــەکانی هــەولێر بەشــێوەی مــەقام پێشــکەش دەکران.

(٦) عەبـدورەزاق ئاغـای عـوزێری (کەنزیکـەی سـەد سـاڵ ژیـاوە) یـەکێ لەکەسـایەتیە هـەرە بەرچـاوەکانی هەولێر بووە. لە ساڵی ۱۹۳۲ کۆچی دوایی کردووە.

(۷) سـەبارەت بەژیاننامـەی محەمـەد مفتـی بڕوانـە: کـریم شـارەزا: العــالم الــديني محمــد المفــتي- جريدة (خــەبات) العدد(۸۹۸) في ۳۰/۱۰/۱۹۸۸، ص(۱۱).

(۸) شـێخ محەمـەد ئـەمین سـاڵی(۱۲٤٦ه/۱۸۳۰ز) لەهـەولێر هاتۆتـە دنیـاوە، نـاوی راسـتەقینەی محەمـەد ئـەمین کـوڕی مـەلا سـلێمان کـوڕی مـەلا فتـاح (فـتح الله)یـە، مـەلا سـلێمانی بـاوکی ئیمـام ومامۆسـتای مزگـەوتی حـاجی داود بـووە، بەخۆیشـی لـەوێ خوێندوویـەتی، پێشـتر لەسـەر تەریقـەتی قـادری بـووە، پاشـان تەریقـەتی نەقشـبەندی هەڵبـژاردووە، ماوەیـەك لـەحیجازو پاشـان لەمیسـر گیرسـایەوە، لەئەزهـەر خوێندوویـەتی، رۆڵێکـی گـەورەی بینیـوە بـۆ روونکردنـەوەی تەریقـەتی نەقشـبەندیبەزمانی عـەرەبی، گـەلێ کتێبـی لەفارسـییەوە بـۆ عـەرەبی تەرجەمـە کـردووە. لـە (۱۲/ربيـع الاول)ی سـاڵی ۱۳۳۲هـ (کەدەکاتە ۱۹۱۳ز) لەقاهیرە کۆچی دوایی کردوە.

* * *

ب- شاعیرانی هەولێرو شیعرو ئەدەبیاتی کوردی بەدیالێکتی کرمانجی باشوور

لــەنیوەی یەکــەمی ســەدەی نۆزدەهەمــدا، بزووتنەوەیــەکی شــیعری نــوێ لــەئامێزی دیــالێکتی کرمــانجی باشــوور(۱) لەناوچــەی ســلێمانی (بابــان)دا چــەکەرەی کــرد. کۆمــەڵێك هــۆو هۆکــارو فاکتــەرو مــەرجی سیاســی و ئــابووری و رۆشــنبیری و کۆمەڵایــەتی بوونــە مایــەی پەرەســەندن و تەشــەنەکردنی ئــەو بزووتنەوەیــە(۲)، مــەلا خــدری شــارەزووری (نــالی) (۱۸۰۰؟- ۱۸۷۳) وعەبــدورەحمان بــەگی ســاحێبقران ((ســالم)) (۱۸۰۵-۱۸٦۹) ومســتەفا بــەگی ((کــوردی)) (۱۸۰۹- ۱۸۵۹) ســێ کۆڵەگــەی هــەرە دیــاری ئــەو قوتابخانە شیعریەن کەبە ((قوتابخانەی نالی)) وهەندێ جاریش بە ((قوتابخانەی بابان)) ناوزەد کراوە..

ئەو قوتابخانە شیعرییە لەسەر دوو بنەمای سەرەکی هەڵچنرابوو کە ئەمانەن:

۱- شــێوەی ئاخــافتن وئیــدیۆمی شــاری ســلێمانی و ناوچــەی شــارەزوور (کەلقێکــە لــە لقــەکانی دیــالێکتی کرمــانجی باشــوور) لــەڕووی گرامــەرو لیکســیکەوە، بەوپــەڕی لێهاتووییــەوە وەکــو زمــانێکی ئەدەبی بەرز مامەڵەی لەگەڵدا کراوە.

۲- بــۆ ئــەوەی زمانــە شــیعرییەکە بگاتــە ئاســتی شــیعری کلاســیکی میللــەتانی رۆژهــەڵاتی موســڵمان، واتــە (عــەرەبی، فارســی و تــورکی - عوســمــانی)، ســوود لــە فــۆرم و تــەکنیك و نــاوەڕۆك و هونــەرەکانی ئــەدەبیاتی کلاســیکی ئــەو میللەتانــە بینــراوە، بەتایبــەتی هونــەرەکانی ((قەســیدە))و ((غــەزەل)) کەتیایانــدا ســێ رەگــەزی زۆر گــرنگ لەبەرچــاو دەگــیرێ کــە بــریتین لــە بــەرکارهێنانی: وەزنــی عــەرووزی و قافیــەو سەروای یەکگرتووو هونەرەکانی رەوانبێژی (البلاغة).

شــاعیرانی کــورد بــەحوکمی مــەوقیعی جــوگرافی وڵاتەکــەیان (کوردســتان) و بــەحوکمی سەرچــاوەی رۆشــنبیرییان، شــارەزاییەکی باشــیان لەزانســتە ئیســلامیەکان و کەلــەپووری ئــەدەبیاتی عــەرەبی و فارســی و تــورکی- عوسمانیــدا پەیــدا دەکــرد، وێــڕای ئاگاداریــان لەبەشــێکی کەلــەپووری ئــەدەبیاتی کلاســیکی کــوردی کــە بــەدیالێکتی کرمــانجی بــاکوورو شــێوەی گــۆران بــەر لەچــەند ســەدەیەك ســەریان هەڵــدابوو. واتــە خــاوەنی زەمینەیــەکی رۆشــنبیری بتــەو بــوون. توانــای ئــەوەیان هــەبوو جگــە لــە کــوردی، بەزمانــەکانی تــریش شــیعرو بەرهەمی ئەدەبی بنووسن.

((نــالی)) کــە پێشــەنگ و داهێنــەری قوتابخانەکەیــە، جگــە لەدیوانــە شــیعرییە کوردییەکــەی، بەعــەرەبی وفارســی و تــورکیش شــیعری جــوانی نووســیوە(۳). بــەڵام تــەواوی بــەهرەو توانــاو بلیمــەتی خــۆی بــۆ بــەرەو پێشەوە بردنی کاروانی ئەدەبیاتی کوردی ئاراستەکردبوو.

لــەنیوەی دووەمــی ســەدەی نۆزدەهــەم و دوای لەناوچــوونی میرنشــینی بابــان (لــە دەوروبــەری ســاڵی ۱۸۵۰) ئــەم قوتابخانــە شــیعرییە هێــزو تینــی خــۆی لەدەســت نــەداوە ، ژیلــە مۆکــەی دانەمرکاوەتــەوە، بەپێچــەوانەوە، نــەمانی ئــەو میرنشــینە کوردیــەو ســەپاندنی رژێمێکــی مەرکــەزی راســتەوخۆ بەسەرکوردستــاندا لەلایــەن دەوڵــەتی عوسمانیــەوە، بــوو بەهانــدەرێکی تــر بــۆ ئــەوەی قوتابخانــە

شیعرییەکە هەنگاوی گەورەتر بەرە پێشەوە هەڵهێنێ، لەرووی ناوە رۆکیشەوە دەوڵەمەنتر بێ، وەکو چەکێکیش لەخەباتی گەلی کوردا بەکاربهێنرێ. هەروا قوتابخانەکە لەقۆناغی دووەمدا، ناوچەی سلێمانیو میرنشینی بابانی بەزاندوە، باڵی بەسەر چەند ناوچەیەکی تری کوردستاندا کێشاوە. بۆ وێنە لەناوچەی ((سۆران)) چەند شاعیرێکی لێهاتوو هەڵکەوتن کە ((حاجی قادری کۆیی)) (١٨٢٤ – ١٨٩٧) سەرقافلەیانە، لەناوچەی کەرکووکو گەرمیانیشدا ((شێخ رەزای تاڵەبانی)) (١٨٣٥–١٩١٠) ئەستێرەیەکی پڕشنگداری تری بەردەوام بوونی ئەو قوتابخانە شیعرییەیە، لەناوچەی سابڵاخ (مەهابادی ئێستا) وموکریانیشدا ((ئەدەب))و ((ئەدیب))و ((وەفایی)) سێ شاعیری دیارن کەپەرەیان بەو قوتابخانەیە داوە، هەروا لەناوچەی ئەردەلانیشدا دەنگی داوەتەوە. لەهەمان کاتدا سلێمانی بەردەوام بووە لەپێشکەش کردنی چەندین شاعیر وەکو مەحوی (١٨٣٢–١٩٠٦) لەپاڵ چەندین شاعیریتر کەبەشاکارە ئەدەبیە بەرزەکانیانەوە مێژووی ئەدەبی کوردیان دەوڵەمەند کردووە .

ئەو بەهرەمەندانە، بەناوەڕۆکی تازەوە، ئەو قوتابخانە شیعرییەیان بەرەو پێشەوە بردووە، هەر یەکێك لەوان خاوەنی کەسایەتی و دەنگی تایبەتین...

بۆ نموونە ((حاجی قادر)) کەتارادەیەکی باش پابەندی دەستوورو قاڵبەکانی شیعری کلاسیکی بووە، لەرووی ناوەڕۆکەوە، کۆمەڵێك بابەتی کۆمەڵایەتیو نیشتمانی و نەتەوەیی نوێ هێناوتە نێو ئەدەبیاتی کوردییەوە.

((شێخ رەزا))ش جگە لەوەی کە بەمامۆستای هەجوو و داشۆرین (Satire) دەژمێرێ، کۆمەڵێك بابەتی تازەو تەعبیراتی سەردەمەکەی لەدو تویێ شیعرەکانیدا بەرجەستە کردوە، (مەحوی)یش لەبواری تەسەوفدا سوارچاکێکی دیاری ئەو مەیدانەیە.

دەتوانین بڕیاری ئەوە بدەین شیعرەکانی شاعیرانی کورد لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزهەمدا، رەنگدانەوەو ئاوێنەی سەردەمەکەیانە، لای زۆربەیان شیعر بووە بەئامرازێکی گرنگ لەئامرازەکانی تێکۆشانو خەباتو هوشیاری لەپێناوی دوا رۆژێکی پڕشنگدار بۆ گەلەکەیان.

ئەو زمانە شیعرییە، کە لەلایەن توێژی رووناکبیرو خوێنەرانی کوردستانەوە، لەپاڵ کرمانجی باکووردا بوو بەزمانێکی ئەدەبی دان پیانراو، رێگەی خۆشکرد بۆ ئەوەی پەخشانی کوردیش سەرهەڵبداتو پێش بکەوێ، بەتایبەتی دوای ئەوەی پەیتاپەیتا رۆژنامەی کوردی هاتە ناو کۆڕی خەباتەوە، چەندین ژانرو هونەری ئەدەبی تر هاتنە کایەوە، لەوساکەوە بەبێ پچڕان لە گەشەسەندن دایە.

ناوچەی هەولێر، کەشێوەی سۆرانی (لقێکە لەلقەکانی کرمانجی باشوور) بەسەریدا زاڵە، هەر لەزووەوە ئاشنایەتی لەگەڵ ئەو بزووتنەوە شیعرییەدا پەیدا کردووە. بەداخەوە لەچاو هەندێ ناوچەی تری کوردستانی باشوور، لەبەر گەلێ هۆی تایبەتیو بابەتیدا، کەمێك درەنگ بایەخ بەشاعیر و نووسەرەکانی دراوە.

کە نووسەرو شاعیرانی هەولێر دەستیان داوە بەکوردی نووسین، لەبواری شیعردا پابەندی قوتابخانە شیعریەکەی ((نالی)) بووینە، بەرهەمەکانیان بەردەوام بوونی رێبازی ((نالی))و ((حاجی))و ئەوانی تربووە. پاشان وەچەی دووەم لەگەڵ بزووتنەوەی تازەکردنەوەی شیعری کوردیدا تەواو ئاشنابوون، ئەوقسەیەئەوە ناگەیەنێ، کە خاوەنی دەنگی تایبەتی خۆیان نین، یاخود لەجغزی لاساییەکی کوێرانەدا خولاونەتەوە. نەخێر، ئەوان دڵسۆزی سەردەمی خۆیان بوون، هەوڵیان داوە، رەگەزی داهێنانو رەسەنایەتی لەبەرهەمەکانیاندا بپارێزن، تائەندازەیەکیش کەوتوونەتە ژێر کارتێکردنی شێوەی ئاخافتنی هەولێرو دەورو بەری.

* * *

پەراوێز

(١) هەندێ تۆژەر، بە (دیالێکتی کرمانجی ناوڕاست) ناوی دەبەن.

(٢) بۆ زانیاری پتر سەبارەت هۆکارەکانی سەرهەڵدانو گەشەسەندنی ئەو بزووتنەوە ئەدەبی وشیعرییە کەلەنێوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا لەشاری سلێمانی – پایتەختی میرنشینی بابان– دا هاتە کایەوە، بڕوانە:–
Abdullah Mohammed AHMED (Haddad): Essai sar L'histoire de la Litterature Kurde au Kurdistan Maridional (de 1820a 1920)Paris- 1988, (Universite de la Sorbonne).

(٣) ئەگەرچی لەدیوانی نالیدا، جگە لەمولەممەع شیعری عەرەبی تر بەرچاوناکەوێ، بەڵام قەسیدەیەکی عەرەبی درێژی کەلە (١١٦) بەیت پێك هاتووە لە کتێبی ((نزهة الفکر)) دا بڵاوکراوەتەوە.

(بڕوانە: احمد محمد الحضراوی المکي (المتوفي سنة ١٩٠٩): نزهة الفکرفیما مضی من الحوداث والعبر في تراجم رجال القرن الثاني عشر والثالث عشر (القسم الاول) دمشق –١٩٩٦– ص (٣٥٧–٣٦٩)).

* * *

بەندی یەکەم:

أ. سەرنجی گشتی

شێخ محەمەد عەلی کوڕی مەلا ئەبووبەکری (کچك موڵلا/ مەلای گچکە) کوڕی مەلا عوسمان کوڕی مەلا ئەبووبەکر کوڕی مەلا عومەر کوڕی مەلا ئەبووبەکری (یەکەم) کوڕی شێخ شەمسەدین کوڕی شەهابەدین کوڕی مەلا خدر کوڕی مەلا ئەلیاسە(١)

(جیهەتی) ئیمامەت و خوتبەبێژی و دەرس وتنەوەی مەدرەسەو مزگەوتی گەورەی قەڵای هەولێر، لەماوەی نزیکەی سێ سەد ساڵدا، پشت بەپشت ئاراستەی زاناکانی ئەوخانەوادەیە کراوە(٢). دەستەیەك زانای ئایینی گەورەیان لێ هەڵکەوتووە کەلەکوردستان و دەرەوەی کوردستانیشدا ناوبانگیان بڵاو بۆتەوە. دەیان مەلای چاك لەمەدرەسەکەیاندا خوێندوویانە، بەشێکیان ئیجازەشیان لەخزمەتی زاناکانی خانەوادەکەدا وەرگرتووە.

شێخ محەمەد عەلی کوڕی مەلا ئەبوو بەکری (کچك موڵلا) لەساڵی (١٣٠٨)هـ (کە دەکاتە: ١٨٩٠ز) لەقاڵبی پەخشاندا مەولوودنامەیەکی کوردی داناوە (٣)کە تائەمڕۆ ئاوڕی لێ نەدراوتەوەو بەپێی پێویست لێ نەکۆڵراوەتەوە.

لەم دەرفەتەدا، هەوڵ دەدەین. لەچوار چێوەی بارودۆخی ئەو ڕۆژگارەدا مەولوونامەکە هەڵبسەنگێنین.. چونکە لەمێژووی شیعرو ئەدەبیاتی کوردیی شاری هەولێردا، نرخێکی مێژوویی واتاداری هەیە. بۆی هەیە بڕیاری ئەوە بدرێ کە شێخ محەمەد عەلی یەکێکە لەپێشەنگەکانی نووسین بەزمانی شیرینی کوردی. هەر لەو سۆنگەوە بەپێویست زانرا لەم لێکۆڵینەوەیەدا جێگەی شیاوی خۆی بکاتەوە.

ئەم دەرفەتە بەهەل دەزانین،بەگەرمی سوپاسی هاوڕێی خۆشەویست مامۆستا (عوسمان ڕەشاد مفتی) بکەین کەهەم نوسخەیەکی کۆپی کراوی مەلوودنامەی شێخ محەمەد عەلی مامی باپیری-و هەم کتێبی ((سبائك الاملا في أسرە کچك ملا) ی باوکی خستە بەر دەستمانەوە، بۆ ئەوەی ڕاستەوخۆ سوودیان لێ ببینین. کەواتە ئەو دوو بەرهەمە دەسنووسە سەرچاوەی بنچینەیی ئەم لێکۆڵینەوەن.

ئەسڵی ((مەولوودنامەی)) شێخ محەمەد عەلی ئەفەندی حوسامی لەشاری بەغدا، لە ئەرشیفخانەی (المخگوگات)دا پارێزراوە، مامۆستا مەلا عەلی قەرەداغی – کەلەبواری دەسنووسی کوردییدا پسپۆرە – نوسخەیەکی کۆپی کراوی دەسنووسەکەی لەڕۆژی ١٩٩٩/٤/٥ بەمامۆستا عوسمانی مفتی پێشکەش کردووە..

بەپێی ئاگاداری ئێمە، دەسنووسێکی تاکانەو دەگمەنە، وەڵداشیـنیە، لەساڵی (١٣٠٨ھ/ ١٨٩٠ز) بەخەتی دانەرەکەی نووسراوە، (٩٣) لاپەڕەیە، لەزۆرشوێندا نووسەر هەندێ وشەورستەی ڕەش کردۆتەوە، هەندێ جار وشە، یا ڕستەیەکی تری لەباتیدا نووسیوەتەوە، ئەو نوختەیە ئەوە دەگەیەنێ دەرفەتی بۆ نەرەخساوە دووبارە پاکنووس بکاتەوە.

ب- ژیاننامەی شێخ محەمەد عەلی حوسامی:

شێخ محەمەد عەلی کوڕی هەرەبچووکی مەلا ئەبووبەکری کچك موڵلا (مەلای گچکە)ی هەولێری زادەیە. برای بچووکی مەلا عوسمان ئەفەندی و حاجی مەلا عومەر ئەفەندییە(٤). بەشێخ محەمەد ئەفەندی حوسامی نەقشبەندی ناسراوە.

ساڵی هاتنە دنیای بەوردی دەسنیشان نەکراوە، بەڵام لەبەر تیشکی ئەو سەرنج و تێبینیانەی بەخەتی خۆی لە کەشکۆلەکەیدا(٥) تۆماری کردوون، دەتوانرێ کۆمەڵێك سەرەنجامی سوود بەخش وەدەست بهێنرێ،بەیاریدەی هەندێ سەرچاوەی تریشدا، بەشێوەیەکی لەبار ساڵی هاتنە دنیای دیاری بکرێ.

شێخ محەمەد عەلی لەکۆشکۆلەکەیدا ئەم مێژووانەی خوارەوەی نووسیوە کەپەیوەندیان بەلایەنێکی گرنگی ژیانیەوە بووە:

١- لەمانگی موحەرەمی ساڵی (١٢٧٨ھ) کە دەکاتە (١٨٦١ز)، دەستی بەخوێندنی (سعد الله الکبير) کردووە .

٢-لەمانگی موحرەمی س/ ١٢٨٠ھ (١٨٦٣ز): دەستی بەخوێندنی (جامی) کردووە.

٣-لەمانگی رەبیعولئەوەل/ ١٢٨١ھ (١٨٦٤ز): دەستی بەخوێندنی (کافیە) کردووە.

٤- لەمانگی رەبیعول ئاخەری / (١٢٨١ھ) (١٨٦٤ز): لەرەواندز لەخزمەتی مەلا عومەری خەیلانیدا دەستی بەخوێندنی (چارپردە) کردووە.

٥- لەمانگی رەبیعوئەووەلی (١٢٨٥ھ/ ١٨٦٨ز) لەخزمەتی جەنابی عومەر ئەفەندی

خەیلانی‌دا (لەرەواندن) دەستی بەخوێندنی (مغني اللبيب) كردووە.

٦- لە ٩/ موحەڕەمی ساڵی (١٢٩٠ھ / ١٨٧٣ز) دایكی كۆچی دوایی كردووە.

٧- لە٩/جەمادیل ئاخیرەی (١٢٩١ھ / ١٨٧٤ز): لە (شارەكەمان) شاری هەولێر لەپۆستی ((مفتی))دا دامەزراوە.

٨- لەمانگی رەبیعول ئەوەلی ساڵی (١٢٩٧ھ / ١٨٧٩ز)دا دەڵێ ((منی فەقیر محەمەد عەلی حوسامی كوڕی (كچك مولّلا) لەپۆستی (مفتی) هەولێر ئیستیعفا كرام))..

٩- رۆژی پێنج شەممە (٢ شەعبانی/ ١٢٩٨ھ) (١٨٨٠ھ) جەنابی عومەر ئەفەندی دوای نوێژی نیوەڕۆ چووە بۆ حەجی شەریف.

١٠- لە ٢٩ (ژو الحجە الشریفە) (١٩٢٤ھ/ ١٨٧٧ز)دا دەڵێ: ((تەمەنی خەدیجەی كچمان ببووە ساڵێك وكۆچی دوایی كرد، نۆ بەرەمان بوو)).

١١- لە٢١/ شەعبانی/ (١٢٩٦ھ/ ١٨٧٨ز) بەرەی بەیان دەڵێ: محەمەد جەمیلی كوڕم لەدایك بوو. لەپێناوی تەقواو زانستدا ، خوا تەمەنی درێژ بكات))(٦).

١٢- لەساڵی (١٣٠١ھ / ١٨٨٣ز) شێخ محەمەد عەلی ئیجازەی (موتلەق)ی ئیرشادی (رێبەرایەتی) لەشێخ عەلی حوسامەدینی (لەتەوێڵە) وەرگرتووە.

١٣- لەساڵی (١٣٠٣ھ/ ١٨٨٥ز) ئیجازەی خوێندنەوەی قورئانی پیرۆز لەشاری كەركووك لە شێخ عەلی كوڕی شێخ عەبدورەحمان تاڵەبانی وەرگرتووە(٧).

ئەوەی پێویستە لەم شوێنەدا روون بكرێتەوە، عوسمان ئەفەندی برا گەورەی شێخ محەمەد عەلی هەروەكو لەكتێبی (سبائك الّملا)دا نووسراوە: لەساڵی (١٢٤٢ھ/١٨٢٦ز) هاتۆتە دنیاوە(٨) پێویستە ئەوەش بووترێ مەلا ئەبوو بەكری مەلا گچكەی باوكیان لەساڵی (١٢٧٢ھ/ ١٨٥٥ز) وەفاتی كردووە(٩).

كەواتە: ئەگەر شێخ محەمەد عەلی لەنێوان ساڵانی (١٨٦١ز) تا (١٨٦٨ز) دا (موستەعید) بووبێ. هەروا بچووكترین كوڕەكانی مەلای گچكە بووبێ. دەبێ لەساڵی (١٢٧٨ھ/ ١٨٦١ز)دا، تەمەنی لەدەوروبەری (٢٣) بیست وسێ ساڵاندا بووبێ، بەم پێیە دەكرێ بگوترێ لەدەوروبەری ساڵی ١٢٥٥ هیجری (واتە: ١٨٣٩زایینیدا) لەدایك بووە. كەلەساڵی (١٢٩١ھ/ ١٨٧٤ز) دابۆتە (مفتی) شاری هەولێر لەتەمەنی (٣٥)سی و پێنج ساڵاندابووە. ئەم بۆچوونە پتر لەگەڵ واقیعو لۆژێكدا دەگونجێ.

هەروەكو بینیمان، لەساڵی (١٢٩٧ھ/١٨٧٩ز) كەلەپۆستی ((مفتی))ی شار دووركەوتۆتەوە، لەقەبی (حوسامی) بەناوی خۆیەوە لكاندووە. ئەم نوختەیەش بەڵگەی ئەوەیە كەئەوساكە ئاشنایەتی لەگەڵ تەریقەتی نەقشبەندی لەرێگەی شێخ عەلی حوسامودینەوە پەیدا كردووە كەلەساڵی (١٨٨٣)ز ئیجازەی موتەلەقی تەریقەتی نەقشبەندی پێی داوە لەوساڵەدا تەمەنی شێخ محەمەد عەلی نزیكەی (٤٤) ساڵان بووە، كەچی شێخەكەی لەتەمەنی (٢٢) بیست و دووساڵاندا بووە(١٠):

سەبارەت بەمێژووی كۆچی دوایی شێخ محەمەد عەلی ئەفەندییەوە، لەهەندێ سەرچاوەدا نووسراوەكە گۆیا لەساڵی (١٣٠٧ھ)دا كۆچی دوایی كردووە(١١). ئەم مێژووە پێویست بەپێداچوونەوە دەكات، چونكە لەساڵی (١٣٠٨) هیجرەتدا (واتە – ١٨٩٠ز) لەژیاندا بووە. بەڵگەش بۆ ئەو قسەیە ئەوەیە، بەخەتی خۆی لەكۆتایی كتێبی مەولوودنامەكەیدا نووسیویە: (جمعت هژا القدر الیسیر من كتب مُعتبره وأنا الفقیرُ الزلیل محمد علی الحسامی ابن ابی بكر المدرس باربل رحمها الله الملك الجلیل سنه پمانیه وپلپمائه وألف))(١٢).

واتە لەساڵی (١٣٠٨ھ) مەلوودنامەكەی نووسیوە. بەم پێیە دەبێ دوای ئەوساڵە وەفاتی كردبێ. جالەبەرئەوەی تەرمەكەی لە (تەوێڵە)ی سەر بەهەڵەبجەدا بەخاك سپێردراوە، هەروەها شاهیدەو كێلی قەبریشی لەهەولێردا نیە بۆ ئەوەی بزانرێ لەچ ساڵێكدا كۆچی دوایی كردووە، بۆیە بەمەزەندە وای بۆ دەچێن لە دەوروبەری ساڵی (١٣١٢ھ/ ١٨٩٥ز) لەتەمەنی (٥٦) ساڵییدا كۆچی دوایی كردووە (والله اعلم).

*   *   *

ج- بەرهەمەكانی

شێخ محەمەد عەلی ئەفەندی زانایەكی ئایینی سەردەمی خۆی بووە، لەبواری شەریعەتدا شارەزاو پسپۆربووە،ئەم سیفەتەش بۆتە هۆی ئەوەی بۆ ماوەی پێنج ساڵ (١٨٧٤-١٨٧٩ز) پۆستی ((مفتی))ی شاری هەولێری پێ بسپێردرێ. زمانەكانی كوردی وعەرەبی و فارسی وتوركی زۆرباش زانیوە، بەو چوار زمانە نووسەرێكی چاك بووە. ئەوەی تائێستا زانراوە خاوەنی ئەم بەرهەمانەی خوارەوەیە:

١- كەشكۆڵ: وەكو ئاژاندەیەك وایە تیایدا زۆرشتی تایبەتی بەخۆی وخوێندن و ئیجازەكانی تۆمار كردوە، هەروا باسی چەندین رووداوی سروشتی وسیاسی و كۆمەلایەتی كردوە. لەنووسینی

ژياننامەيدا لەديرەكانی پێشوودا سوودی لێ بينراوە. پێدەچێ تاساڵی ١٣٠٣ھ (١٨٨٥ز). هەرشتێكی لەلادا گرنگ بووبێ، لەو كەشكۆڵەدا ئاماژەی پێداوە..

٢- كتێبی ((سراج الطالبين)) واتە (چرای فێرخوازان)، وشەی (سيراج) بەدوو واتا بەكارهاتووە، يەكەم: (چرا)يە، دووەم: مەبەستی شێخ عوسمان سيراجوددينی نەقشبەنديی باپيری شێخەكەيەتی. لەمانگی (ذو الحجة/ ١٣٠٥ه) (١٨٨٧ز) خەريكی نووسينی بووە.

كتێبەكە بەزمانی (فارسی) نووسراوە، دوای كۆچی دوايی شێخ محەمەد عەلی ئەفەندی، بەسەرپەرشتی (شێخ محەمەد جەميلی) كوڕەكەی لەساڵی ١٣٣١ (هجری رۆمی) (١٣٣٢هيجری قەمەری) (١٩١٣ز) لەچاپخانەی (مەكتەبی سەنايع) لە شاری كەركووك لەچاپ دراوە(١٣). تيايدا لەسيفات‌و كەرامات ومورييدو خەليفەكانی شێخەكەی وەكو يەكێ لەدڵسۆزان دواوە. ناوی دەيان موريدو مەنسووربی شێخی ناوبراو لەكتێبەكەدا بەرچاو دەكەوێ، لەپاڵ كۆمەڵێك هۆنراوە كە لەستايشی شێخدا هۆنراونەتەوە.

٣- مەولوودنامە: لەساڵی (١٣٠٨ھ/ ١٨٩٠ز) نووسراوە، دانەر لەسەرچاوەی جۆراو جۆر سوودی بينيووە، تێكستەكانی بەعەرەبی نووسيوەتەوە. ئينجا بەكورديەكی رەوان، پوختەی ماناكانی روون كردۆتەوە، بۆخوێندنەوە لەئاهەنگی مەولوودی پێغەمبەر لەكوردستاندا ئامادە كراوە..

ئەم مەولوودنامەيە هەروەكو پێشتريش گوترا، نرخێكی مێژوويی واتاداری هەيە (بەتايبەتی لەشاری هەولێردا) چونكە ئەوكاتە مەولوودی پێغەمبەر بەعەرەبی، ناو ناو بەناويش بەتوركی دەخوێنراوەيەوە. جابۆ ئەوەی خەڵكی هەولێر بەجوانی لەسيرەی پێغەمبەر (د.خ) حالی بن، شێخ محەمەد عەلی ئەو دەستپێشخەريەی كردوە. لەدێرەكانی داهاتوودا، تيشكێك ئاراستەی مەولوودنامەكە دەكەين.

* * *

د- مەولوودنامەی شێخ محەمەد عەلی ئەفەندی:

رەنگە بوترێ شێخ محەمەد عەلی هەموو ئەو سەرچاوانەی لەمەڕ سيرەی پێغەمبەر (د.خ) بەرچاوی كەوتبێ، كتو مت متمانەيانی پێ كردووەو سووديان لێ بينوەو نووسيويانيەتيەوە. ئەم رەفتارەش مێتۆدێكی باوی سەردەمەكەی بووە. ئاشكرايە بۆ مەبەستێكی پەروەردەيی، بۆ خەڵكی سادە – كەئەوساكە پتر لە٩٠٪ يان بێ سەوا دو نەخوێندەواربوون– نووسراوە. واتە بۆ توێژی بەرزی خوێنەران ئاراستەنەكراوە، بەڵكو بۆ بيستن وگوێ لێراگرتن لەئاهەنگی مەلوودی پێغەمبەردا ئامادەكراوە .. چونكە سازدانی ئاهەنگی مەولودی پێغەمبەر، نەك هەر بەتەنها لەمانگی مەولوودو، لەساڵرۆژی لەدايك بوونی پێغەمبەردا نەريتێكی باوبووە، بەڵكو لەدەيان بۆنەومناسەبەی تريشدا ساز دراوە.

ئەوەی بەلای ئێمەدا گرنگە، تێكستە كورديەكانی مەلوود نامەكەيە، كەهەوڵ دەدەين بەكورتی هەندێ نموونەی لێ هەڵبهێنجين:

لەلاپەڕە(٢)دا، بۆهاندانی خەڵك، نووسەر بەم شێوەيە لە گرنگيەتی مەولوودی پێغەمبەر دواوە:

((ئيبن جۆزی فەرمووە: موجەڕەبە، هەركەسێ مەولوود بكا. ئەو ساڵ لەموسيبەت ئەمين‌و، مەقسووردو مەتلووبی زوو حاسڵ دەبێ)). لەهەمان لاپەڕەدا دەڵێ:

((حەسەن بەسری فەرمووە: كاشكی بەقدەر كێوی ئوحود زێڕم بوايە، سەرفی مەلوودی شەريفم بكردايە)).

هەروا دەڵێ:

((هەولێر كەلەقوربی (مووسل)ە نێوی شارەكە، حاكمەكی بووە (موزەفەر) ناو، زاتێكی عاديل‌و شەجيع‌و تەنها بووە، هەولێرو شەهرەزووری بەدەست بووە. هەموو ساڵ سێصەد هەزار ديناری سەرفی مەلوودی دەكرد بەحيسابی ئێستا قەريبی سێصەد هەزار (ليرا) دەكا.

((لە تەئريخی شەش سەدييدا بەرەحمەتی خودا شادبووە)). لەلاپەڕە (٣) بەردەوام دەبێ لەوەسف كردنی ئاهەنگی مەلوودی پێغەمبەر (د.خ) لەسەردەمی سوڵتان موزەفەردا:

لەمەولوودی مەليك مەزەفەر (دەفعەيێ حەسەب بەيان كراوە) پێنج هەزار مەڕ و دەهەزار مريشكی سەر بڕيبوو، سەرد هەزار فەغفوری (وەكو) نوقلی ونەبات‌و، سێ هەزار سێنی حەلوا دروست كرد بوو..)(ل-٣). شێخ عەلی درێژە بەنووسينەكەی دەدا:

((مەعرووفی كەرخی فەرمووە: هەر كەسێ تەعزيمی مەوليد بكا، برادەرانی موسليم جەمع بكا، تەعام دروست بكا، چرا داكيرسێنی، ليباسی تازە بپۆشی ، مەجليسی موعەتتەر بكا، خودا تەعالا ئەو كەسەی لەگەڵ .. سەفی پێغەمبەران حەشردەكا...

((باز شێخ سەييوگی فەرمووە: لەخاذی‌ی موسلمانێ: مەوليدی نەبی (صلی الله عليه وسلم) بخوێنرێ، خودای تەبارەك‌و تەعالا لەئەهلی ئەوخانيی، قەحتو (وەبا)و حەرق‌و ئافات و

بەلییات و بوغزو حەسەد دەفع دەکاو، چاوی خەراب و دز مەنع دەکا، ئەگەر وەفات بکا، جەوابی سوئالی مونکەر ونەکیر لەبۆیان سەهل دەکا..)) (ل-٤).

لەهەمان لاپەڕەدا (ل-٤) دەڵێ:

((ئیبن حەجەری عەسقەلانی فەرمووە: لەعەمەلی مەولوود، لازمە چشتی حەرام یامەکرووه نەکرێ، هەرچی خێربێ وەکو دوعاو سەلەوات (ئەو) بخوێنرێ..)

لەلاپەڕە (٥) دا دەڵێ:

((ئیبن حەجەری مەککی فەرمووە: بۆ ئیزهاری فەرح و سروور، ئەوەندە کیفایەیە پیاوی چاك وقورا جەمع بکرێ، ئیتعامی تەعام و تەسەدوق بۆ ئەوان بکەن، ئەگەر زیادە (ناخوێنرێتەوە) مەدحی (صلی الله علیه وسلم) بخوێنرێ، ئێستا لەزۆر جێ یان مەلوود دەکەن ژن و پیاو تێکەڵ دەبێ، (لەهو)و (لیعب)و (غەیبەت) دەکەن.

(م--ع هذا) سەلاتی صوبح لەبەر نوستن ناکەن، ئەو نەوعە مەولوودە حەرامە، پارەیان بێهوودە دەچێ، گوناهی هەموو شیان دەنوسرێ)). هتد

ڕاڤەکردن

- فەرمووە: فەرموویەتی
- موجەڕەبە (مجرب): بەتاقیکردنەوە سەلمێنراوە.
- مەقسوود (مقصود): مەبەست
- مەتلووب (مطلوب): داواکراو: هیواو ئاوات.
- حاسل دەبێ (حاصل دەبێ): جێ بەجێ دەکرێ.
- کێوی ئوحد: (جبل أحد) چیایەکە لەحیجازدا.
- قوربی (موصل)ە: نزیکی شاری مووسلە.
- عادیل وشەجیع وتەنها بووە: دادپەروەرئازارو تاکانە بووە.
- قەریبی سێسەدهەزار (لیرا): نزیکەی سێسەد هەزار لیرەی (زێڕی) پارەی ئەوساکە.
- سولتان موزەفەرەدین کۆگبووری لەساڵێ (٦٣٠ھ/ ١٢٣٢ز) کۆچی دوایی کردووە، داهێنەری ئاهەنگیمەلوودی پێغەمبەرە.
- جەمع بکا: کۆیان کاتەوە.
- لیباس: جل و بەرگ
- موعەتتەر (معطر) بکا: بەگوڵاو بۆنی خۆش بۆنی شوێنەکە خۆش بکاتەوە.
- تەعام دروست بکا: خواردن ئامادە بکات.
- خانی: خانوو، ماڵ.
- بخوێنرێ: بخوێنرێتەوە.
- (قەحت)و (وەبا) و (حەرق): قات و قڕی و نەخۆشی و ئاگرو (سووتان).
- بەلییات) (البلایا): کۆی (بەلا) یە نەخۆشی.
- بوغزو حەسەد: ڕق وکینە وئێرەیی و حەسوودی.
- عەمەلی مەولوود: لەکاتی ئاهەنگی مەولوودی پێغەمبەردا
- چشتی حەرام: شتی حەرام ورەفتاری ناشرین.
- ئیزهاری فەرح و سروور: نیشاندانی کەیف و خۆشی.
- پیاوی چاك وقوراجەمع بکرێ: مرۆڤی باش و خەڵکی گوندان کۆبکرێنەوە.
- (ئیطعامی عام): خواردن پێشکەش کردن.
- (لەهو)و (لیعب)و (غەیبەت): (لهو ولعب و غیبه) : رابوردان و یاری و گەمەو پاش ملە باسی خەڵك کردن.
- سەلاتی سوبح (صلوتی صبح): نوێژی بەیانی.

مەولوودنامەکە بەرێنووسی کۆنی کوردی فارسی ئامێز نووسراوە، تیایدا، کۆمەڵێك وشەو تەعبیری عەرەبی بەکار هاتووە، ئەو زمانە لەکۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا، زمانی قسەکردنی مەلایان بووە. بەشێوەیەکی گشتی شێوەی ئاخافتنی ئەوساکەی هەولێری بەسەری دا زاڵە..

هەر وەکو گوتمان، ئەگەر چی کۆمەڵێك وشەو تەعبیری عەرەبی تیایدا بەدی دەکرێ،بەڵام زمانێکی ئاسانە، خەڵك کەگوێ بیستی دەبوون، بەسووك و سانایی لێیحاڵی دەبوون.

دووبارە پێویستە بووترێتەوە، ئەم مەولوودنامەیە کەبە پەخشان نووسراوە، نرخێکی مێژوویی تایبەتی هەیە.

سەرچاوە و پەراوێز:

(١) رشـاد محمـد المفتـي: (سبائك الا مـلا في اسره كجـك مـلا) جمعـهُ وحققـهُ واضـافَ اليـهِ (عثمـان رشـاد المفتـي) الجزء الثاني (مخطوط)- ص ؟ شجرة الاسرة (بدون ترقيم).

سەرنج:

لەبەر ئەوەی لەسەر لاپەڕەکاندا یەك لەدوای یەك(ژمارە) دانەنراوە، بۆیە ئەو ژمارانەی لەسەر هەندێ لاپەڕەدا دانراون، لەگەڵ زنجیرەی لاپەڕەکانی دەسنووسەکەدا گونجاو نین. هەروەها هیچ ژمارەیەك لەسەر بەشێکی زۆرییدا دانەنراوە، بۆیە ناکرێ بەوردی ئاماژە بۆ لاپەڕەکانی بکرێ. داوای لێبووردن دەکەین.

(٥) (کەشکۆڵی شێخ عەلی ئەفەندی) لەکتێبخانەی مامۆستا(رەشاد مفتی)دا پارێزراوە. مامۆستا عوسمان مفتی لە کتێبی((سبائك الا ملا))دا کۆپی چەند لاپەڕەیەکی بلاوکردۆتەوە، هەروەها هەندێ سەرنجیشی دەربارەی تۆمار کردووە.

(٦) کەشکۆڵی شێخ محەمەد عەلی ئەفەندی" ((سبائك الا ملا) لە ل(؟).

(٧) هەردوو سەرچاوەی پێشوو.

(٨)(سبائك الا ملا) ل (تمهيد) پێمان وایە ئەو مێژووە بەشێوەیەکی مەزەندەیی دانراوە.

(٩) ((سبائك الا ملا)) شیاوی ئاماژەیە شاعیری هەولێری(یعقوب ئاغای کوڕی قاسم) کە هاوچەرخی مەلا گچکە بووە، هۆنراوەیەکی بەبۆنەی کۆچی دوایی مەلا گچکە نووسیوە تیایدا ساڵی وەفاتی لەدوا بەیتیدا نیشان داوە: (١٢٧٢هـ) کەدەکاتە(١٨٥٥ز).

(١٠) شێخ عەلی(حوسامەددین) کوڕی شێخ محەمەد(بەهائوددین) کوڕی شێخ عوسمان(سیراجوددین)ە، لەساڵی (١٢٧٨هـ /١٨٦١ز) لە(تەوێڵە) لەدایك بووە. لەساڵی (١٣٥٨ هـ/ ١٩٣٩ ز) کۆچی دوایی کردووە. شێخ عەلی حوسامەددین ئیجازەی خەلافەتی تەریقەتی نەقشبەندی لەشێخ محەمەد بەهائوددینی(١٨٣٩- ١٨٨٠) باوکی وەرگرتووە، ئەمیش لەباوکی خۆی شێخ عوسمان سیراجوددینی(١٧٨٠- ١٨٦٦ ز) وەرگرتووە. شێخ عوسمان سیراجوددینیش لەحەزرەتی مەولانا خالید(ضياء الدين)ی وەرگرتووە.

(بڕوانە: مەلا عبدالكريمى مدرس: یادی مەردان، (بەرگی دووهەم)- چاپخانەی کوڕی زانیاری عیراق- بەغدا -١٩٨٣. ل: (٧)و(٣١)و(٣٥)و(٨٣).

(١١) زبير بلال اسماعيل: علما و ومدارس اربيل/ الموصل- ١٩٨٤ ص(٣١-٣٢).

(١٢) مەولوودنامەی شێخ محەمەد عەلی حوسامی: (دەسنووس)، ل(٦٣)

(١٣) لەسەر بەرگیدا ئەم رستانە نووسراون:

((هـذا كتـاب (سـراج الطـالبين) في مناقـب غـوث الواصـلين،مربي الطـالبين: الشـيخ علـى الملقـب بحسـام الـدين النقشـبندی الخالـدي طريقـة والعثمـاني نسـبا والطويلـة الشـريفة موطنـا قـدس سـره المبـدأ المعـين، متعنـا الله بطول حياته واولاده الى يوم الدين)).

للشـيخ الفاضـل ،العـالم العامـل ، حدقـة عـين الشـريعة وغـواص بحرالطريقـة (علـى افنـدي الحسـامي النقشـبندي الخالـدي) ابـن قـدوة العلمـاء والصـلحاء رديـف ابائـه الكـرام ابـي بكـر افنـدي المشـهور ب كجـك مـلا الاربلـى روح الله روحهم وقدس الله اسرارهم ونفعنا بهم امين.

الطابع: الشيخ محمـد جميـل الاربلـى ابـن علـى الحسـامي طبـع في مطبعـة المكتـب (كـذا؟) الصـنايع الكركـوك (كـذا) ١٣٣١.

ئەوساڵە ساڵی هیجری رۆمییە، چونکە لەپاشکۆی کتێبەکەدا بەحیسابی ئەبجەد هۆنراوەیەك نووسراوە، تیایدا ئاماژە بۆ ساڵی (١٣٣٢) هیجری قەمەری دراوە } بڕوانە- ل (٢٧٧{. کتێبەکە بریتییە لە (٢٧٧) لاپەڕەی قەوارە ناوەنجی، نوسخەیەکی لە کتێبخانەی ئامادەکەری ئەم باسەدا هەیە.

* * * *

بەندی دووەم
شێخ ئەسعەدی نەقشبەندی ئەربیلی (هەولێری)
(١٢٦٤ – ١٣٤٩) هـ (١٨٤٨- ١٩٣١) ز

أ-خانەوادەی شێخ ئەسعەد

(شێخ ئەسعەد) کوڕی (شێخ محەمەد سەعید) کوڕی (شێخ هیدایە تولڵای) نەقشبەندی هەولێری کوڕی (عەبدولغەنی) هیندیە(١).

بەشی هەرە زۆری سەرچاوەکان لەسەر ئەوە کۆکن، لەساڵی ١٢٦٤هـ (کە دەکاتە ١٨٤٨ز) لە شاری پیرە هەولێر، لە ئامێزی خانەوادەیەکی ئایین پەروەر و سۆفی مەشرەب و خاوەن پلەو پایەدا چاوی بە

ژیان هەڵهێناوە(٢).

شێخ هیدایە تولّلای باپیری شێخ ئەسعەد , ئیجازەی ئیرشاد و تەدریسی لە مەولانا خالید (ضیاء الدین) (١٧٧٧- ١٨٢٧ز) وەرگرتوە(٣).

مەولانا خالید لە دەورو بەری ساڵی (١٢٣٣هـ-١٨١٧ز) سەر لە شاری هەولێر دەدا, تەکیەی خانەقای نەقشبەندی (خالیدی) لە گەرەکی خانەقا دەکاتەوە, شێخ هیداەتولّای دەکاتە خەلیفەی خۆی لە هەولێر(٤).

هاتنی مەولانا خالید بۆ هەولێر , رووداوێکی مێژووی واتاداربووە . خەڵکی هەولێر بە هەموو چین وتوێژەکانیانەوە, زۆر بەگەرمی و بەوپەری رێزو حورمەتەوە پێشوازی لێدەکەن و ئاهەنگێکی گەورە بە بۆنەی کردنەوەی مزگەوتی خانەقای نەقشی سازدەکەن.. پاکی بەهرەمەندو دەنگ خۆش و قورئان خوێن و دەف ژەن و عەلەم هەڵگرەکان بەشداری لەو ئاهەنگەدا دەکەن. بەسەلوات و تەهلیلیەو تەسبیحات شاری هەولێر دەخرۆشێنن....

بەپێی هەندێ ژێدەر, شاعیری گەورەی کورد مە لا خدری شارەزوری (نالی) (١٨٠٠ ؟- ١٨٧٣ز) کە ئەوساکە لە مەدرەسەی حەیدەر یان لە (ماوەرانێ) موستەعید بووە, لە ئاهەنگەکەدا ئامادە دەبێ, دەف ژەنێکی دەست رەنگینی هەولێری سەرنجی رادەکێشی, بەو بۆنەیەوە, ئەم هۆنراوە بەرزە دەنووسێ:

حەلقە دەرگوشی کەفی رەنگینی تۆیە ئەم دەفە

بانە نالێ لێی مەدە (عن لطمە كف الكف)[٥].

پاشی کۆچی دوایی مەولانا خالیدیش, ناو بەناو خێزان و کورەکەی (شێخ نەجمەدین) بە یاوەری یەك دوو خەلیفە, وەکو (شێخ عەبدوڵلای هەراتی) سەریان لە هەولێر داوە(٦). پێدەچێ لە ماڵی شێخ هیدایە تولّلا میوان بووبن. کەواتە پەیوەندی نێوان هەردوو خێزان بەردەوام بووە.

لە دەورو بەری ساڵی (١٢٥٢ هـ / ١٨٣٨ ز) شێخ هیدایە تولّلای هەولێری ماڵ ئاوایی لەم دنیایە دەکات. شێخ محەمەد سەعیدی کوری کە یەکێ لە زانا هەرە دیارەکانی هەولێر بووە , دەبێتە پۆست نشینی تەکیەی خانەقا و لە جێگەی دا دادەنیشێ, ئەو زاتە ئیجازەی ئیرشادی (تەریقەتی نەقشبەندی) لە سەید عەبدولغەفووری خەلیفەی مەولانا خالید(٧) وەرگرتووە(٨) ,

لەسەردەمی (شێخ محەمەد سەعید) دا , مزگەوتی خانەقا دەبێتە مەڵبەندێکی زانستی وئایینی وخوا پەرستی, هەم مزگەوت و هەم مەدرەسەو هەمیش تەکیەبووە. تیایدا موریدو مەنسووبانی تەریقەت کۆرو حەلقەی زیکری تایبەتیان ئەنجام داوە . چەندین مەلا و زانای لێهاتووش لە مەدرەسەکەیدا خوێندوویانە و پێگەیشتوون(٩).

لەرۆژی ١/موحەرەمی/١٣٠٢ هـ (١٨٨٤ ز) شێخ محەمەد سەعید کۆچی دوای دەکات, گوایا هەشت کوری هەبووە, لەواتا:شێخ عەبدولرەحمان, شێخ ئەمین, شێخ ئەسعەد (ئەربیلی) , شێخ شاکرو هی تر(١٠).

شێخ عەبدولرەحمان لە شوینی باوکی دادەنیشێ, کاروباری دەرز وتنەوە و رێبەرایەتی تەریقەت و تەکیە بەرێوە دەبات, تا لە مانگی (**جمادى الاخرة**) ی ساڵی (١٣٣١ هـ) واتە (١٩١٢ز) وەفات دەکات..

شێخ ئەمینی کوری شێخ محەمەد سەعیدیش, زاناو شاعیرێکی لێهاتو بووە. ماوەیەك سەرۆکی دادگای جەزای کەرکوك بووە. چونکە لە (دیوانی) شێخ رەزای تاڵەبانی دا (١٨٣٥ - ١٩١٠) پارچە شیعرێکی فارسی بەناونیشانی " در ستایش شێخ ئەمین أربیلی : رئیس محكمە جزای کرکوك" بڵاوکراوەتەوە, کە بەم بەیتە دەست پێدەکات:

گفتم ملك روى زمين شێخ أمين أست

نه نه غلگم صد ملكش ملك يمين أست(١١).

واتە: گوتم شێخ ئەمین فریشتەی سەر زەوییە..

نەخێر.. نەخێر من بە هەڵە داچوم! ..سەد فریشتەش لەژێر فەرمانی ئەودان..

* * *

ب- شێخ ئەسعەد ئەربیلی:

هەروەکو لە دێرەکانی پێشوودا ئاماژەمان بۆدا, شێخ ئەسعەد کوری شێخ محەمەد سەعیدی شێخ هیدایەتوڵلای هەولێری زادەیە, لەساڵی (١٨٤٨) ز پێی ناوەتە کۆری ژیانەوە, لەژینگەیەکی زانستیو خواناسیدا پەروەردە بووە, لەسەر رێوشوێنی باوباپیرانی رۆیشتوە.

شێخ ئەسعەد ((خوێندنی زانستی هەر لەهەولێر لە خزمەت باوکی خۆی لە خانەقای خالیدیدا تەواو کردووە))(١٢), هەروا لەمزگەفت و مەدرەسەکانی ئەم دەڤەرە خوێندویەتی, لە زانستە شەرعیەکاندا شارەزاییەکی تەواوی پەیداکردوە. لەتەمەنی بیست ساڵاندا, لە خزمەتی (شێخ تەهای حەریری)

ئیجازەی ڕێبەرایەتی تەریقەتی وەرگرتووە(١٣).

بەم پێیە هەروەکو پێشینان دەیان گوت, هەم لە بواری زانستی زاهیر, هەم لە بواری زانستی باتین دا شارەزاو پسپۆڕبووە. بێجگە لەوەش, لە ئەدەبیاتی کوردی و عەرەبی و فارسی و تورکیشدا – بەتایبەتی ئەدەبیاتی عیرفانی – مەلەوانێکی کەم وێنە بووە. لەگەڵ شاعیرانی سەردەمی خۆیشی ئاشنایەتی پەیدا کردووە, بە تایبەتی شێخ ڕەزای تاڵەبانی, کە بینیمان شیعرێکی ستایش ئامێزی بە شێخ ئەمینی برای شێخ ئەسعەد پێشکەش کردبوو(١٦).

لە سەردەمی سەڵتەنەتی سولتان عەبدولحەمید خانی دووەم دا (١٨٧٦ – ١٩٠٩) شێخ ئەسعەد ڕوو لە شاری ئەستەمبووڵی پایتەختی دەوڵەتی عوسمانی دەکات, لەوێ پلەو پایەیەکی بەرزی دەبێ. بەپێی هەندێ ژێدەر مفتی ناوچەی (سەرکە چیە) بووە..

ڕەنگە ڕەفتار و پابەندبوونی شێخ ئەسعەد بە ئایینی پیرۆزی ئیسلام و چالاکیەکانی, گومانی لە ناو دام و دەزگا جاسووسیەکانی حکومەتی ئەستەمبوولْ پەیدا کردبێ, بۆیە ((بۆ ماوەی مانگێک دەیخەنە ژێر چاوەدێریەوە))(١٧) ئینجا بڕیاری دوور خستنەوەی دەردەکەن, بەڕێز و حورمەتەوە ڕەوانەی هەولێری دەکەن(١٨).

شێخ ئەسعەد لە شاری هەولێر خەریکی دەرز وتنەوەو ئیرشاد دەبێ. ماوەیەکیش لە مزگەوتی (حاجی مەولود) کە بە مزگەوتی (شێخە ڕەشکە) مەشهوورە دادە نیشێ, دەیان موستەعیدو قوتابی زیرەکی کوردستان ڕووی تێدەکەن و سوود لە زانستە کانی دەبینن. مامۆستا مەلا حسێن شێخ سەعدی (فانی) (١٨٨٣ – ١٩٨٣) یەکێ بووە لەو قوتابیانەی کە لە خزمە تیدا "صحیحی بخاری" دەخوێنێ. (١٩).

دوای کودەتای تاقمی (ئیتحاد و تەرەقی) (١٩٠٨) و بەیەکجارەکی لادانی سوڵتان عەبدولحەمید (١٩٠٩) , سولتان محەمەد ڕەشاد لە جێگەی دادەنرێ. ئەم سوڵتانە(شێخ ئەسعەد) بانگ دەکا بۆ ئەستەمبوولْ و ((ڕوتبەیەکی زۆر نایاب و بەرزی پێ دەبەخشی)) (٢٠).

ناوبانگی شێخ ئەسعەد ئەربیلی لە ئەستەمبوولْ و ناوچەکانی تری دەوڵەتی عوسمانیدا بڵاو دەبێتەوە, خانەوادەی سوڵتان و زۆر لەگەورە پیاوانی ئەستەمبولیش دەبنە مورید و مەنسووبی(٢١)...

دوای جەنگی یەکەمی جیهانی (١٩١٨) و دروست بوونی دەوڵەتی تورکیای نوێ (١٩٢٣), کاربەستانی تازە بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی سیاسیان , بەتەکتیك خۆیان لە شێخ ئەسعەد نزیك دەکەنەوە(٢٢), چونکە پیری یەکەمی تەریقەتی نەقشبەندی بووە, خاوەنی هەزاران مورید و مەنسووب بووە, بە پێی هەندێ سەرچاوە, هەندێك لە نوێنەرانی دەوڵەتە ئەورووپیەکان , ئامۆژگاری بەرپرسی یەکەمی ئەو دەوڵەتە دەکەن, چەند حیزبێکی ئۆپۆزسیۆن دابمەزرێنێ. چونکە پەرلەمانتارەکان, لەبەر خاتری موچەو پاداشتەکانیان هیچ جۆرە ڕەخنەیەکیان ئاراستەی حکومەت نەدەکرد, بۆیە چەندین نامە بۆ پیاو ماقووڵو دیارەکانی تورکیا ڕەوانە دەکرێ, یەکێك لەوانە شێخ ئەسعەدی ئەربیلی بووە, ناوەرۆکی نامەکە پەسند دەکات و وەڵامی دەداتەوە(٢٣), واتە ڕازی دەبێ لەچوارچێوەی ڕژێمی تازەی تورکیادا وەکو ئۆپۆزسیون (معارضة) کار بکات. هەربۆ یەش وتراوە, شێخ ئەسعەد تروسکاییەك لە ئاسۆدا بەدی دەکات و (هیوا پەیدادەکات) (٢٤).

بەڵام کە سیستەمی خەلافەت لابردرا (دەست لە شوێنەواری موسلمانێتی هەڵگیرا. لەگەڵ کورد دا هەڵوێستیان ناتەواو بوو, ئەسعەد نەقشبەندی بەدزی کۆمەڵەیەکی لە چەند سەد هەزار نەفەرێك لە کوردو تورکە بەدینەکان ڕێکخست...)(٢٥).

لە ناوەڕاستی ساڵی (١٩٢٤) کە ڕاپەڕینی شێخ سەعید پیران دەستی پێکرد, بۆ دەزگاکانی دەوڵەت ڕوون بۆوە کە شێخ ئەسعەد لە ژێرەوە, پەیوەندی بە شێخ سەعیدەوە هەیە(٢٦).

لە ساڵی (١٩٢٥)دا. تەکیەی شێخ ئەسعەد لە ئەستەمبووڵ دەکەوێتە بەرشاڵاوی کاربەدەستان ودەستی بەسەر دادەگیرێ(٢٧).

دوای ماوەیەك بۆ ڕژێمی تورکیا دەردەکەوێ. شێخ ئەسعەدو مەنسووب و موریدەکانی لەسەر بیرو باوەڕی خۆیان سوورن و لەهەمان کاتدا لەگەڵ هیواو ئاواتی گەلی کورددا تەواو هاوسۆزن. بۆیە هەندێ تۆمەتیان بۆ هەڵدەبەستێ و زیندانی دەکرێن, پاشان حوکمی لەسێدارە دانی خۆیو کوڕەکەی شێخ عەلیو دەستەیەك لەدڵسۆزانی دەردەچێ.

لە ڕۆژی ١١/ی ڕەمەزانی ساڵی ١٣٤٩ هیجری (١٩٣١/١/٣٠). دڵی شێخ ئەسعەد, لەسەر بەرماڵی نوێژدا لە لێدان دەوەستێ, لە گۆڕستانی (مەنەمەن)(*) تەرمەکەی بەخاك دەسپێردرێ(٢٨). هەندێك دەڵێن لەڕێگەی دەرزیەکی ژەهراویەوە شەهید کراوە(٢٩).

ڕۆژی دواتر, واتە لە (١٢/ڕەمەزانی/ساڵی ١٣٤٩ ﻫ) کە دەکاتە (١٩٣١/١/٣١) شێخ عەلی

کوری شێخ ئەسعەد و هەڤاڵەکانی لە سێدارە دەدرێن(٣٠).

* * *

ج-بەرهەمە چاپکراوەکان

شێخ ئەسعەدی ئەربیلی (هەولێری زادە) سەدان قوتابی و موریدی لێهاتووی پێگەیاندوە, خزمەتێکی زۆری بواری شەریعەو تەریقەتی کردوە. لەزمانەکانی کوردی و عەرەبی و فارسی و تورکی_عوسماندا نووسەرو شاعیرێکی لێهاتوو بووە. بەو زمانانە بەرهەمێکی زۆری هەیە, بەڵام بەداخەوە بەشێکی زۆری بەرهەمەکانی بزرە, لەگەڵ ئەوەشدا خۆشبەختانە, هەندێ لەبەرهەمەکانی چاپکراون و ماونەتەوە لەلاو لەولادا پارێزراون. بەپێی ئاگاداری ئێمە بەرهەمەچاپکراوەکانی بریتین لەمانەی خوارەوە:

١- ((كنز العرفان في احاديث نبي الرحمان))[٣١]. بریتیە لە (١٠٠١) هەزارو یەك فەرموودەی پێغەمبەر (د.خ) لەگەڵ ڕاڤەکردن و شەرح لێدانی بەزمانی تورکی‌و فارسی. بە (١٣٩) بەش دابەشکراوە. لە ساڵی (١٣٣٣ھ/ ١٩١٤ز) لەئەستەمبووڵ لەچاپ دراوە.

٢- ((الرسالةُ الاسعدية فى الطريقة العلية)) , لەساڵی (١٣٣٦ھ/١٩١٧ز) لەئەستەمبوڵ هاتیە چاپکردن.

٣- ((دیوان شعر)) : لەساڵی (١٣٣٧ھ/١٩١٨ز) لە ئەستەمبووڵ چاپکراوە.

٤- "مكتوبات": لەساڵی (١٣٣٨ھ/١٩١٩ز) لەهەمان شاردا چاپکراوە(٣٢).

* * *

د- شیعرەکانی:

شیعرەکانی شێخ ئەسعەد نەقشبەندی, ئاوێنەیەکی بێ گەردی کەسایەتیەکەیەتی, لەهزرو بۆچوونی بەرامبەر بە گەردوون و پەروەردگارو جیهانی ڕۆحی تەعبیر دەکەن, مۆرکێکی عیرفانی‌و سۆفیانەیان پێوەیە .. لەقالبی کلاسیکدا داڕێژراون.

لەغەزەلێکی سۆفیانەدا کەلە حەوت بەیت پێکهاتوە (شێخ ئەسعەد) دەڵێ:

١- شاهی کە روحی غبطە یی خورشیدی سەمابی
عاشق دەبێ فەریاد رەسی لوتفی خودابی
٢- ئەی شەمعی شەبستانی من, ئەی نووری درەخشان
پەروانە سیفەت, جان بە جەمالی تۆ فیدابی
٣- مومکین نیە ئەسلەن نە لە شاهی, نە لەشادی
زەوقی کەلەدەرگاهی لەراهی تۆ پەیابی
٤- مەجنوونم ئەگەر مەیلی بەقای نام و نیشان کەم
نەخچیری دڵ ئەر بەستە بە زنجیری فەنابی
٥- باکی نیە قوربان ! نە لە کوفرو نە لە ئیمان
دێوانەیی زولفی تۆ کە سەر مەستی لیقابی
٦- ناکا بە دەوایی حیکمەتی لوقمان تەنەزول
نا خۆش (دەبوو) چاوت ئەگەر ئەربابی زەکابی
٧- سۆفی بەتەمای باغ و بەری جەننەتی (ئەسعەد)
حاشا کە بە بێ ڕەنج و جەفا, زەوقی سەفا بی[٣٣].

والثانية:راظەکردن

١- ((شاهی کە گیانی شادی خۆری ئاسمان بێ } مەبەستی ئەوەبێ کە بگاتە قۆناغی (فەنائی موتلەق) و بەدیداری پەروەردگار شادبێ{, عاشق (واتە سۆفی, یا سالیکی شێواو کە تامەزرۆی بینینی جوانی‌و بەرزی یەزدانی تاك و بێ هاوتایە) پێویستە بەردەوام خەریکی زیکر بێ, نابێ چرکەیەکیش غافڵ بێ, ئینجا بیر لە لوتف و میهرەبانی و بەزەیی پەروەردگار بکاتەوە, بەشکو بەهانای دێت و پاداشتی ماندووبوونی دەداتەوە.

٢- ئەی چرای ڕۆشنکەرەوەی شەوی تاریك و نوتەکی من (واتە ئەی ڕووناکی خوای گەورە). ئەو نوورەی لەساتەکانی شپرزەیی‌و حەپەسان ودوو دڵیدا فریام دەکەوێت و لەو تەنگژە دەروونیە رزگارم دەکات و, بڕواو متمانەم بەتینترو موحکەمتر دەکات, دڵم پڕ دەکا لە ڕووناکی..) .. من پەروانە ئاسا, هۆگری ئەو ڕووناکیەم, بەدەوریدا دەخولێمەوە و دەخولێمەوە. تا ئاگرم تێ بەردەبێ و دەسووتێم و دەبم بەخۆڵە مێش , گیانم بەجوانی تۆدا دەبەخشم و (فانی) دەبم ..

٣- نەلەشایی و نەلەشادی‌دا , واتە (لە کاتی موجەهەداتدا) نابێ سالێك, هەست بەماندووبوون بکات, یا بحەسێتەوە, چونکە ئەو چێژو خۆشیەیەی لە پێناوی گەیشتن بە دەرگای بالای تۆدا لە دڵیدا بەنگ دەخواتەوە, لە هەموو شتێك خۆشترو شیرینترە.

٤- نەفام و بێ ئاگایە ئەو کەسەی عەودالی ناودەرکردن و خۆدەرخستنە, چونکە مرۆڤی خوناس (عارف) وەکو نێچیر وایە, دڵی بەزنجیری فەنا (نەمان/تیاچوون) گیرۆدەبووە, لەرێگەی گەیشتن بە پلەی "فەنا"دا نهێنی بۆ دەردەکەوێ, مەعریفەت پەیدا دەکات, لەهەموو جۆرە ژەنگێك دڵی خاوێن دەبێتەوە, بە هیچ کلۆجێك بیر لە خۆشی‌و پلەو پایەی دنیا ناکاتەوە.

٥- ئەوکەسەی دێوانەی زولفی تۆن (واتە ئەو سالیکانەی لە ناو هێزی غەیب و زاتی ئەحەدییەتدا تواونەتەوە) بە رووالەتی شتەکان فریو ناخۆن و لە خشتە نابرێن, قسەی بێ ناوەڕۆکی خەڵکی سادەو ساویلکە هیچ نرخێکی نیە لە لایان .. چونکە ئەوان مەستی لیقاو گەیشتنەوەن بە پەروەردگار.
٦- ئەگەر تۆ ژیرو هۆشمەندی, لە ڕێگەی ڕاستی خوا ناسین لانادەیت, هیچ پێویستیەکت بە داو و دەرمان و حیکمەتی لوقمان نیە.
٧- ئەگەر دڵی سالیك (سۆفی) بە زانست پڕ بووبێ, هیواو ئاواتی ئەوەبێ کە بگاتە باغ و بەری بەهەشت . پێویستە تێبکۆشێ, ڕەنج بدات و تەحەمموولی ئێش و ئەشکەنجە و جەفاو دەردی یاری ڕاستەقینە بکات. چونکە بەبێ خۆماندوو کردن و, بە بێ خۆبێبەش کردن لە ئارەزووی بەدو , بەبێ زاڵ بوون بەسەر هەموو کۆسپ و تەگەرەیەکدا, ناکرێ, بەو بەهەشتە شادبیت.

پەراوێزەکان

(١) ئەو زانیارییە لە ئەندازیار نەجات شێخ مەزهەر شێخ هیدایەتوڵلا زادەی نەقشبەندی وەرگیراوە.
(2)INAL (IBNULEMIN M. KEMAL), SON ASIR TURK SAIRLERI, (ZEME ED), ISTANBUL, 1969, VOL 2, S. 2103- 2104;
هەروا بڕوانە :
تەحسین ابراهیم دۆسکی: هەلبەست ڤان و نڤیسەرێ کورد شێخ ئەسعەدێ ئەربیلی (١٨٤٨ – ١٩٣١ز) , ڕۆژنامەی (برایەتی) ژمارە (٢٥٧٠) , چوارشەممە ١٩٩٨/٤/٢٢. ل(١٠) , ئەویش واتە تەحسینی دۆسکی لە وتارێکی موفید یوکسەل Mufid Yuksel بەناونیشانی: ژیاننامای شێخ ئەسعەدێ ئەربیلی و غەزەلەکە وی‌ێ کوردی, کەلەگۆڤارا (نوبهار) , ٢٦ چریا پێشینی سالا ١٩٩٤. ستەمبول, سوودی وەرگرتوە.
سەرنج:
تەنیا لە (کەشکولی گیو)دا نووسراوە کە لە ساڵی (١٨٣٤) لەدایك بووە. }بڕوانە کەشکۆڵی گیو, پێداچونەوەو ئامادەکردنی د. کوردستان موکریانی –بەرگی یەکەم – بەغدا – ١٩٨٦. ل(١٠٩).{
(٣) إبراهیم فصیح أفندی حیدری زادە: المجد التالد فی مناقب مولانا خالد , اسطنبول (١٣١٦ ه) (١٨٩٨ ز), ص(٦٣)
(٤) سەرچاوەی پێشوو, ل(٦٣ – ٦٤)
(٥) ئەو زانیاریە لە ڕۆژی ٦ /١٩٧٥/٧ لە خوالێخۆشبوو ، شاعیرو ڕەچەڵەك ناس مامۆستا ناسیح حەیدەری (١٨٩٨ – ١٩٨٦) وەرگیراوە. هەروا لەم بارەیەوە بڕوانە : کەریم مستەفا شارەزا: هەندێ لەبیرەوەری و زانیاریەکانی ناصح حەیدەری ، گۆڤاری ((ڕۆشنبیری نوێ)) ژمارە (١٠٨) بەغدا _ کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٨٥، ل(٢١٨ – ٢١٩) .
(٦) المجد التالد فی مناقب مولانا خالد، ص(٥٨)
(٧) سەیید عەبدولغەفوور یەکێ بووە لەخەلیفە هەڵکەوتووەکانی مەولانا خالید و زاوییەیەکەی لە کەرتی ڕۆژهەڵاتی بەغدابووە، لەدەوروبەری ساڵی (١٢٧٣ه/١٨٥٥ز) کۆچی دوایی کردوە.
(٨) المجد التالد فی مناقب مولانا خالد، ص(٥٦).
(٩) ئەو کەش و هەوا لە بارەی لە (لە خانەقای خالدیە)ی هەولێر ڕەخسابوو بۆ تەریقەتی نەقشبەندی ، بووە مایەی ئەوەی چەندین خەلیفەی تر پێبگەن، یەکێ لەوانە شێخ محەمەدی چۆڵی هەولێری بووە(١٨١٧ – ١٨٩١)ز کە بە شێخ محەمەد ثەنائودین عوسمانی ناو زەدکرابوو.
}بۆ زانیاری پتر، بڕوانە: زبیر بلال اسماعیل : الشیخ چولی، أربیل – ١٩٨٨، ص(٣٠ ٠ ٣١){
(١٠) عبدالله فرهادی: الاکلیل فی محاسن اربیل، (منشورات وزارة الاوقاف و الشؤون الاسلامیة) ، اربیل (١٤٢٢ه / ٢٠٠١م). ص(٢٣٧).
(١١) دیوانی شێخ رضای طالبانی (کۆکەر و چاپ کەری علی طالبانی) چاپخانەی مەعارف – بەغدا – ١٩٤٦ ل(١٠٨ – ١٠٩).
(١٢) کەشکۆڵی گیو، – بەرگی یەکەم – ل(١٠٩).
(١٣) تەحسین دۆسکی : ژێدەری ئاماژە بۆدراو.
(١٤) (شێخ نەجات کوڕی شێخ مەزهەری نەقشبەندی)ش ئەو بابەتەی دووپات کردەوە.
(١٥) کەشکۆڵی گیو، سەرچاوەی ئاماژە پێکراو ، تەحسین دۆسکی، ژێدەری ئاماژە بۆدراو.
(١٦) دیدار لەگەڵ مامۆستا شکور مستەفا لە ماڵی خۆی لەگەڕەکی زانیاری سەر لە ئێوارەی ڕۆژی

(۲۰۰۲/۱/۱٥) بەئامادەبوونی مامۆستا مەسعود محەمەد و کاك حاکم ئازاد عزەدین مەلا ئەفەندی.
(۱۷) (۱۸) کەشکۆڵی گیو ، بەرگی یەکەم، ل(۱۱۰)
(۱۹) دیداری لەگەڵ خوالێخۆشبوو مەلا حوسێنی (فانی) لەماڵی خۆی لەگەڕەکی‌ئازادی، رۆژی (۱۹۸۱/۳/۲) بەئامادەبوونی(کاك محسن ئاوارەی) شاعیر.
(۲۰) و (۲۱) و (۲۲) و (۲٤) و (۲٥) کەشکۆڵی گیو، بەرگی دووەم، ل(۱۱۰).
(۲۳) و (۲٦) دیدار لەگەڵ مامۆستا شکور مستەفا }بڕوانە پەراوێزی ژمارە (۱٦){.
(۲۷) تەحسین دۆسکی: ژێدەری ئاماژە بۆکراوو.
(*) مامۆستای پارێزەر شێخ محەمەد صائب روونی کردەوە کە گۆڕستانی (مەنەمەن) نزیکی شاری ئیزمیرە، دوای ناشتنی تەرمی شێخ ئەسعەدو شێخ عەلی بە نهێنی، یەکێ لە موریدەکانیان شوێنەکە دەست نیشان دەکات، پاشان مزگەوتێکی گەورە لەو شوێنە دروست دەکرێ کە بە مزگەوتی کوردان ناسراوە.
(۲۸) و (۲۹) و (۳۰) تەحسینی دۆسکی ، ژێدەری ئاماژە پێکراو. سەبارەت بە دەست نیشان کردنی وەفاتی بڕوانە (INAL) سەرچاوەی ئاماژە بۆکراو.
(۳۱) نوسخەیەك لەم کتێبە دەگمەنە ، لە کتێبخانەی خوا لێخۆشبوو(رەشاد موفتی) لە هەولێر پارێزراوە، لەسەر بەرگیدا نووسراوە: "کنز العرفان في احادیث الرحمن". پۆست نشینی دەرگای شەریف لە (داری عەلیە/ واتە: ئەستەمبوول) فەچلیهتی حاجی محەمەد ئەسعەد ئەفەندی ئەربیلی"یە ..
کتێبەکە (۱٤۲) لاپەڕەیە, بە (۱۳۹) بەش پۆلین کراوە، لە لاپەڕە (۱٤۰)دا (مختاربگ) ئەفەندی بە هۆنراوە (تەقریزێکی) بۆ نووسیوە. ساڵی لە چاپدانی دیارنیە.
(۳۳) (۳٤) تەحسین دۆسکی ، ژێدەری ئاماژەبۆکراو

* * *

بەندی سێیەم
ئیبراهیم حەقی حەیدەری زادە
(۱۸٦٥-۱۹۳۱/۱/۲)

والپانیە :ا- ژیاننامەی ئیبراهیم حەیدەری زادە

ئیبراهیم کوڕی عاسم کوڕی ئیبراهیم کوڕی عاسم کوڕی ئیبراهیم کوری سەبغە توڵلای گەورە کوڕی ئیبراهیم کوری عاسم کوڕی ئیبراهیم کوڕی حەیدەری دووەم کوڕی ئەحمەد (بەینەلحەیدەرەین) کوڕی محەمەد حەیدەری یەکەمە .بە (ئیبراهیم حەقی حەیدەری زادە) ناسراوە.
ئەمین زەکی دەڵێ:
((لە خانە وادەی بە شورەتی حەیدەریانە, جەدی ئەکبەری (واتە: باپیرە گەورەی)محەمەد حیدەر, لە زەمانی ئیسماعیل سەفەوییدا(۱) هیجرەتی کردۆتە (حەریر) لە تەوابعی هەولیردا(۲).........))
لەدەوروبەری ساڵی ۱۲۸۲ هیجری (کە دەکاتە :۱۸٦٥ ز)لە قەڵای هەولیر چاوی بە ژیان هەڵهێناوە(۳), لە خزمەتی شێخ ئەبووبکری(هەرشەمی)نەقشبەندی‌دا دەخوێنی (٤).دوای تەواوکردنی قۆناغە بنەڕەتیەکانی خوێندن,((داخیلی سلکی مەئموورین دەبێ))(٥),لە بواری وەزیفەدا پلە بە پلە بەرزدەبێتەوە, تا دەگاتە پلەی قازی‌لیوا و ویلایەت(٦).
لەوماوەیەدا لە قەزای جەزیری(بۆتان) قازیەتی(نائیبی)کردوە(۷).ئینجا بۆئەستەمبوڵی پایتەختی دەوڵەتی عوسمانی بانگ کراوە,لە بەردەم (هەیئەتی مومەیزە) تاقی دەکرێتەوە وبڕوانامەی ((حاکم))ی پێ‌دەدرێ(۸).چەندین پۆستی بەرزی لە وەزارەتی داد (عەدلیە) وەردەگرێ(۹).
ماوەیەك دەبێتە سەرۆکی دادگای بازرگانی (مەحکەمەی تیجارەت) ئینجا لە پۆستی داواکاری گشتی (موددەعی‌عموومی) ویلایەتی موسل دادەمەزرێ . دوای چەند ساڵێك لە وەزیفەکەی دوور دەکەوێتەوە(۱۰),پاش بەینێك دەبێتە ئەندامی (اعضای!) ئەنجومەنی مەعاریف, لە هەمانکاتدا ,دەبێتە بەڕێوەبەری (دارولخەیر)و قۆمسیۆنی موبایەعات لە وەزارەتی (نەزارەتی) مە عاریف(۱۱).هەشت ساڵ ئەندامی ئەو ئەنجومەنە بووە.(۱۲)
دوای راگەیاندنی ((مەشرووتیەت)) (۱۹۰۸)ز , دەبێتە قازی واتە نائیبی مەرکەزی (دیاربکر) . ئەوەندەی پێ ناچێ دووبارە بۆ ئەستەمبوول بانگ دەکرێتەوە, ئەوجارەیان پۆستی سەرۆکی ((دەفتەری خاقانی شەریعت)) وەردەگری، هاوکات خەریکی دەرز ووتنەوە دەبێ . ئینجا دەبێ بە ئەندامی ((دارولحیکمەی ئیسلامیە)) (۱۹۱۷) . دوای ساڵێك پۆستی ((شێخ الاسلام))ی پێ‌ڕەوا دەبینرێ(۱۳)
لە شەش وەزارەتدا , یەك لە دوای یەك لە سەر ئەوپۆستەدا بەردەوام دەبێ, بۆ یەکەمین جار لە ساڵی ۱۳۳۷هیجری (۱۹۱۸ز)لە سەردەمی سەدارەتی (سەرۆکایەتی) تۆفیق پاشادا ,هەروا لەکاتی تەعدیلی کابینەکە لەڕۆژی (۱۰/ ڕەبیعولئاخەر /۱۳۳۷) لە کابینەی دووەمی تۆفیق پاشادا لە

پۆستەکەی‌دا بەردەوام دەبێ . لە مانگی (جەمادلئاخیرە/١٣٣٧ﻫ) لەپۆستەکەی دووردەکەوێتەوە .کە کابینەی (داماد فەرید پاشا)ی سەدری ئەعزەم (سەرۆکی وەزیران) لە ٢٣/شەعبانی/١٣٣٧ پیک دێ هەمدیسان سان دەبێتە (شێخ الاسلام). لە ٦/موحەرەم/١٣٣٨ ,(١٩١٩ز) پۆستی سەدارەت بە (عەلی ڕەزا پاشا) دەدرێ ,دووبارە ئیبراهیم حەقی لە مەقامی (مەشیخەتی ئیسلامیە)دا تەعیین دەبێ, لە کاتی سەدارەتی (سالح پاشا)ش لە(١٧/جەمادیلئاخیری/١٣٣٨) ئیبراهیم حەقی لە پۆستی مەشیەخەتدا دەمینێتەوە,تالە (١٥/ ڕەجب /١٣٣٨) کە کابینەی سالح پاشا (ئیستیعفای کرد) حەقی ئەفەندی لەسەر پۆستەکەی مایەوە و ئینجا لێ دوورکەوتەوە .(١٤)

ئەمین زەکی دەڵێ: دوای لکانی ویلایەتی موسڵ بە دەوڵەتی عیراقیەوە , ئیبراهیم حەقی لە ساڵی ١٩٢٣ میلادیدا هاتەوە بەغدا , لە ئەنجومەنی تەئسیسیدا بوو بە ئەندام(اعچا),لەوەزارەتی یاسین پاشادا (١٥) (١٩٢٤)بووبە وەزیری ئەوقاف , دوای کۆبوونەوەی مەجلیسی میللی عیراق , کرا بە ئەندامی مەجلیسی ئەعیان . تا وەفاتی لە ڕۆژی (٢/کانوونی دووەمی/١٩٣١) لەم وەزیفەیەدابوو(١٦).

* * *

ب- کەسایەتی :

بە قسەی ئینال : ئیبراهیم حەقی ئەفەندی حەیدەری زادە: پیاوێکی بالابەرز بووە , ڕدێنی ڕەش وئەسمەرو قسە خۆش و نوکتە شوناس بووە .زیرەکیەکەی بە سەر عیلمەکەی‌دا زال بووە , بێفیزو (متواچع) ,نازك.. لائوبالی مەشرەب و لە تەکەلوف ئازادبووە . کە لە پۆستی بەڕێوەبەرایەتی (دارولخەیر) ومەقامی مەشیخەتی ئیسلامیشدا بووە , نەزاکەتو بێفیزی خۆی لە دەست نەدابوو(١٧).

ئەمین زەکی دەڵێ : دەرحەق بە فەلسەفەو مێژووی ئاینەکان , هەندێ ئاساری هەیە . بۆ لەدەستدانی عیراق(!) ئەسەرێکی مەنزومەی کاریگەری‌نووسیوە (١٨), مێژوو شوناسێکی مومتازو شاعیرێکی لەبیب بوو . لە زمانی کوردی وعەربی فارسی وتورکیدا بەهرەیەکی بڵندی هەبوو .حافیزەی (بیری) زۆر بە قووەت بوو, زۆر شیعری بەم چوار زمانانە لەبەر کردبوو . ئاشقی شیعرەکانی (مەلا قادری کۆیی)(١٩)بووە , زاتەن ئەو شاعیرە لە ئەستامبوول ئەغلەب لە ماڵی ساحیبی تەرجەمەدا بوو(٢٠).خوالێخۆشبوو (ئیبراهیم حەیدەری)بەلێنی بە ئەمین زەکی دابوو, بەوردی ژیاننامەی خۆی بۆ بنووسێ, بەڵام ((حەیف ئەجەل فرستی نەدایێ(٢١)))

* * *

ج- ئیبراهیم حەیدەری‌و بزاڤی ڕۆشنبیری کوردی

ئەرك و پێداویستیەکانی ئەو پۆستە گەورانەی بە ئیبراهیم حەقی حەیدەری زادە درابوو, بێجگە لەسەرقاڵی بە دەرزووتنەوە, ببوە مایەی ئەوەی بۆی نەکرێ بۆ کاری نووسین و لێکۆڵینەوە خۆی تەرخان بکات, لەگەڵ ئەوەشدا ,ئەگەر دەرفەتێکی بۆ ڕەخسابووبێ , شتێکی نووسیوە و لە گۆڤارو ڕۆژنامەکاندا بڵاویکردۆتەوە .

بۆ وێنە لەژمارە (٤)ی گۆڤاری ((تصوف)) کە لە ئەستەمبوول دەرچووە , ئیبراهیم حەقی , ووتارێکی سەبارەت بە شێخ ((عەبدولڕەحمانی تاڵەبانی)) باوکی شاعیری ناودار ((شێخ ڕەزا))[٢١] بڵاوکردۆتەوە, تێدا لە ڕەوانی شیعرەکانی شێخ ڕەزا دواوە و ئەوەشی ڕوون کردۆتەوە کە شێخ ڕەزا بە شاعیری گەورەی عوسمانی (نەفعی) ﴿١٥٧٢-١٦٣٦﴾ وشاعیرانی فارسی (فیردەوسی) و(قائانی)کاریگەربووە[٢٢]. ئەم نوختەیش نیشانەیەکی ترە , کە حەقی ئەفەندی شارەزایەکی گەورەی بواری (تەسەووف)و ئەدەبیاتی کوردی وتورکی وفارسی بووە .

ئەوەی گرینگە لەم دەرفەتەدا ئاماژەی بۆ بدەین , ئەوەیە کە ئەوزاتە , لە هەر کوێیەك بووبێ, وەکو مرۆڤێکی کورد پەروەر ڕەفتاری کردووە. چ لە ئەستەمبووڵ چ لە شوێنەکانی تر , هەمیشە گەورە پیاو و زانای وشاعیرانی کوردو کوردستان لە دەوری دا کۆبوونەتەوە .لە ١٩١٧/١١/١٩ دا, (کۆمەڵەی تەعالی کوردستان)لە ئەستەمبوول دا دادەمەزرێ[٢٣] . لە یەکەم کۆنگرەدا ,دەستەی کارگێڕی کۆمەڵەکە لەم زاتانەی خوارەوە پێکدێت : سەید عەبدولقادر شەمدینانی (سەرۆك) ,ئەمین عالی بەدرخانوفوئاد پاشا (نائیبی یەکەم و نائیبی دووەمی سەرۆك), حەمدی پاشا سکرتێر , سەید عەبدوڵڵای کوڕی سەید عەبدولقادر (ژمێریار), هەروەها میری ئالای دێرسیمی خەلیل, (بۆتانی) محەمەد عەلی بەدرخانو, (سلێمانی) محەمەد ئەمین‌و, (هەولێری) مەلا عەلی ئەفەندی و ئەرواسی زادە شەفیق وانی‌و, پرۆفیسۆر شوکری بابان وفەتحوڵڵا ئەفەندی ودکتور شوکری محەمەدیش دەبن بە ئەندامی دەستەی کارگێڕی . ئەگەر چی ناوی (ئیبراهیم حەیدەری) لەگەڵ دەستەی کارگێڕی کۆمەڵەکەدا نەهاتووە [٢٥] , بەڵام یەکەم سەروتاری گۆڤاری ((ژین)) کە (کۆمەڵەی تەعالی کوردستان) دەری کردووە , لەلایەن ئەوەوە نووسراوە . پێدەچی بەڵێنیانی دابووبێ , بە شێوەیەکی مەعنەوی و بەنووسین پشتگیری لە کۆمەڵەکە بکات.

وتارکەی مامۆستا ئیبراهیم حەیدەری زادە , بە ناونیشانی ((برحسبحال))ە واتە :حەسەب حالێك یا سکالایەك[٢٧] بلاوکراوەتەوە . لەپێشدا لەڕۆڵی مێژوویی جوامێرانەی نەتەوەی کورد دواوە , کە ئێستا (ئەو کاتە) بۆ سەلماندنی بوونی خۆی , لە کۆڕی چاپەمەنی دا بەشداری دەکات و لە پێناو ژیانێکی نوێدا

گۆڤـاری ((ژيـن)) دەردەكـات . ئينجـا لـە جوغرافيـای كوردسـتان دواوە , ژمـارەی دانيشـتوانی كوردسـتانيش لـەو ڕۆژگـارەدا (١٩١٨ز)بـە پێـنج مليـۆن كـەس مەزەنـدە كـردووە . بـە هەنـدی شـيعری فارسـی وتارەكـەی ڕازاندۆتـەوە .هـەروا لـە دلێـری و ئازايـەتی نەتـەوەی كـورد بـۆ بـەرگری كـردن لـە خەلافـەتی ئيسـلامی دواوە وگوتوويـەتی ((بـە گـوێرەی ڕاگەيانـدەكانی غەزەتـەكانی روسـيا . زيـانی كـورد لـە جـەنگی يەكـەمی جيهـانی دا (حـەربی عمـوومی) نزيكەی هەشسەت هەزار كەس بووە ...))

هـەروا لەسـوود وەرگرتنـی كـورد لـە شارسـتانيەتی ئـەورووپا دواوەو گووتويـە: لـەم بـوارە دوانەكـەوتووە , بـەڵام بـۆی نـەلواوە , ئەگـەر لەمـە زيـاتريش بـۆی نـەكرابێ , گونـاهی خـۆی نـەبووە . لـەم شـوێنەدا بـەهێما بـەيتێك شيعری فارسی نووسيوە :

نيست بر لوح دلم جز الف قامت دوسـت
چـەكنم حـرف ديگـر ياد نداد استـا دم !

واتـە : لـە ئـەلفی قـەدوبالای ڕێـك و جـوانی يـار بـەو لاوە , هيچـی تـر لەسـەر تـابلۆی دڵمـدا نـەقش نـەكراوە.. چيبكەم مامۆستاكەم (جگە لەو حەرفە) هيچی تری فێر نەكردم !

مەبەسـتی ئەوەيـە كـە بڵـێ , ئـەو زل هێزانـەی كوردسـتانيان حـوكم كـردووە , دەرفـەتێكی ئـەوتۆيان بـۆ كـورد نەڕەخساندوە بۆ ئەوەی سوود لە شارستانيەتی دنيا ببێنێ .

لـە كۆتاييـدا , باسـی سـووربوونی گـەلی كـورد دەكـات بـۆ بـەرگری كـردن لـە شـەڕەف و كەسـايەتی خـۆی كـە ئامادەيە لەو پێناوەدا بچێتە ناو ئاگرو خەبات بكات .[٢٨]

لـەژمارە (٢)ی گۆڤـاری ((ژيـن))دا , يەكـەمين هـەواڵ , هـەواڵی دامەزرانـدنی ((حەيـدەری زادە))يـە لـە پۆسـتی (مەشـيخەتی ئييسـلاميە) . بـەم بۆنەيـەوە ((ژيـن)) پيرۆزباييـەكی گـەرمی لێكـردوە و هيـوای سـەركەوتنی بـۆ خواسـتوە... .لـەو هەوالـە دا ڕاسـتيەكمان بـۆ دەردەكـەوێ , ئـەويش ئەوەيـە كـە ئيـبراهيم ئەفەنـدی ئەنـدامی دەسـتەی نووسينی گۆڤارەكە بووە[٢٩].

هەواڵەكـە بـە شـێوەيەك داڕێـژراوە ,كـە كـەمێك بـۆنی ((عوسمانليـەتی)) لێـدێ ! , ئـەم نوختەيـەش ئـەوە دەدا بەدەسـتەوە كـە تـا ئەوسـاكە , بەشـێكی زۆری روونـاكبيرو خوێنـدەوارانی كـورد, چاوەڕێی ئـەوە بووينـە كـە دەولـەتی عوسمـانی، يـا راسـتتر پاشمـاوەی ئـەو دوڵەتـە لـە پێنـاوی چاكسـازی و دابـين كردنـی مافـە ڕەواكـانی ميللـەتی كـورد هـەنگاوی سـوود بـەخش بـەرەو پێشـەوە بنـێ. بـەڵام ديـارە , ئـەو ئاواتـە نەهاتـە دی , بـەلكو ئەوەنـدەی نـەبرد , سيسـتەمی خەلافـەت لـەناوبراو دەولـەتێكی عيلمـانی (لاييكـی) لـە شـوێنیێدا دامـەزراو مافـەكانی گـەلی كـورديش پشـت گـوێ خـران. هـەروەكو لـە لاپـەڕەكانی پێشـوودا ئامـاژەمـان بـۆدا , ئيـبراهيم حەيـدەری زادە لـە سـاڵی (١٩٢٣) دا گەڕايـەوەو لـە بەغـدا نيشـتەجێ بـوو . بـۆ ماوەيـەك بووبـە وەزيـری ئـەوقاف (١٩٢٤) ,پاشـان بووبـە ئەنـدامی ئەنجومـەنی ئـەعيانی عيراقی..لەسـالی (١٩٣٠)دا. لەدامەزرانـدنی ((يانـەی سـەركەوتنی)) كـورد بەشـداری كـرد , بـە سـەرۆكی ئـەو يانەيـە هەلبـژێردرا , بـەڵام لـە ڕۆژی (١٩٣١/١/٢) لـە ناكـاو دڵـە كـەی لـە لێـدان وەسـتاو لـە گۆڕسـتانی گـەيلانی لـە بەغـدا تەرمەكـەی بـەخاك سـپێردرا . مايـەی داخوپەژارەيـە ,ئەوكەڵـە مرۆڤـە كـە بـە بـەهرەو توانـای خـۆی گەيشـتبووە بـەرزترين پلـەی ئـايينی , نەپرژايـە سـەر ئـەوەی كـە تەنانـەت ژياننامـەی خوێشـی بـە خامـە ڕەنگينەكـەی تۆماربكـات ! . ياداشـتەكانی چ لـە كوردسـتان .چ لـە لـە ئەسـتەمبووڵ ,چ لـە بەغـدا ,لـەوماوە دوورو درێژەولـەو قۆناغـە ناسكانەدا , لەگەڵ تەرمەكەی نێژران ..نەوەكانی دوای خوێ لێيان بێبەش بوون..

* * *

پـەراوێزەكـان

(١) شـاە ئيسـماعيل سـەفەوی (نـەوەی شـێخ سـەفيەدينی ئەردەبيليـە) لەسـەرەتای سـەدەی شـازدەهەم , بـە هاوكـاری چـەند عەشـيرەتێكی گـەورەی ئـازەری , تـوانی بناغـەی دەولـەتی سـەفەی قـزل باشـی شـيعە مەزهـەبی لـەئيران دابمـەزرێنی , لەسـاڵی (١٥٠٢)ز بـوو بـە شـاە ,لەسـالی (١٥١٤) لەشـكرەكەی لـە شـەڕی (چـالدێران) لەبـەردەم لەشـكری سـولتان سـەليمی يەكـەمی عوسمـانی شكسـتێكی گـەورەی خـواردەوە , لەسـالی (١٥١٥)ز بەشـێكی زۆری كوردسـتان لە قزل باشەكان ئازادكرا .

(٢) و(٣)و(٥)و(٦) محمـد ئـەمين زەكـی بـەگ : كـوردی بـەناوبانگ :ابـراهيم افنـدی گۆڤـاری ((گەلاوێـژ)), ژمـارە (٨,٧) سـالی دووەم –تـەموزو ئـاب –١٩٤١, ل(١-٣): هـەروا بڕوانـە :محمـد امـين زكـی : مشـاهير الكـرد وكردسـتان فـی الـدور الاسلامی–الجزء الاول ,(الترجمه العربيه),-١٩٤٥,ص(٥٤-٥٥)

(٤) لـە دێدارێكـدا }لـە زسـتانی سـالی (١٩٧٧){ بەهەشـتی ناسـيح حەيـدەری كـوری خوشـكی ئيـبراهيم حـەقی بـۆ ئامادەكـەری ئـەم باسـەی گێرايـەوە : شـێخ ئەبووبـەكر كـە دەزانـێ ئيـبراهيم حەقیچـۆتە موصـل و لـەوێ لـە تاقيكردنـەوە پۆسـتی قازيەتيـدا بەشـداری كـردوە، پـێی دەڵـێ : ئيـبراهيم ئەگـەر تـۆ لـە بـواری خوێنـدن و زانسـتدا بـەردەوام بێـت لەمـەلا حەيـدەری يەكـەمی باپيرە گـەورەت زاناتر و بـەناوبانگتر دەبـی ، ئەگـەر لـە مـە سـەلەكی وەزيفـەی دەوڵەتيش دا بەردەوام بيت ، بەرزترين پلە دەست دەخەيت .

(7),(8),(10),(12),(13),(14) INAL (Ibnulemin mahmut kemal) : Son asir Turk Sairleri . egitim basimesi , Istambul .1969 .pp (502-503)

(١٥) مەبەست(ياسين الهاشمی)ە .

(١٦) محەمەد ئەمين زەكی : هەردووسەرچاوەی ئاماژە پێدراوە .

(17) INAL .Op.CIT.P (503) .

(١٨) مەبەستی نامیلکەی ((عراقك اورطسنه بر مكتوب)) ە (واتە: نامەیەك بۆ ئۆردووی لەشکری عیراق) کە سالی ١٣٣٧ (١٩١٨) ز لە ئەستەمبوول چاپکراوە ...تیایدا باسی سەردەمی زێڕێنی بەغدا لە کاتی عەباسیەکان و داگیرکردنی عێراق لەلایەن ئینگلیزەکانەوەدەکات.
(١٩) مەبەستی شاعیری قۆناغی تەنویر (حاجی قادری کۆیی)ە (١٨٢٤؟-١٨٩٧)
(٢٠)و(٢١) : محەمەد ئەمین زەکی : هەردووسەرچاوەی ئاماژە پێدراوە .
(22) INAL.OP.CIT.PP (1478-1481).
(٢٣) عەبدوڵلا زەنگەنە :(ژین)) گۆڤاری سەردەمی سەرەتای ڕاپەنینەکانی کورد-گۆڤاری ((ڕۆژنامەڤانی)) ژمارە (٦-٧) (پایز -زستان) ﴿٢٠٠١-٢٠٠٢﴾ -هەولێر -٢٠٠٢ ل(١٨٠) .
(٢٤) ((ژین)) کۆڤارا کوردی -ترکی (١٩١٨-١٩١٩)جلدی یەکەم ,وەرگێڕ ژ تیپێن عەرەبی بۆ تیپێن لاتینی :محەمەد ئەمین بۆر ئەرسەلان ,ئۆپسالا-سوێد _کانوونا پاشین-١٩٨٥ -ل٢٣ (پێشەکی مامۆستا بۆ ز ئەرسەلان), هەروا بڕوانە: د. عەبدوڵلا حەداد . مەلا عەلی ئەفەندی هەولێری و کۆمەلەی تەعالی کوردستان ١٩١٨، گۆڤاری هەوللێر ،ژمارە (٦ بەهاری(٢٠٠٠) هەولێر (٢٠٠٠) ل(١٢٣-١٢٦). سەرنج: لەو ووتارەدا هاتبوو کەمەلا عەلی ئەفەندی هەولێر ی کوڕی حاجی حەوێزی مامە لەدەوربەری (١٨٨٠) هاتۆتە دنیاوە ، ئەوەی راستی بێ لەساڵی (١٢٩٠ھ/١٨٧٣ز) ئەو زاتە لەشاری هەولێرچاوی بەژیان هەڵهێناوە ٠ برا گەورەکەشی (مەلا مەحەمەد حیلمی ئەفەندی) لەسالی(١٢٨٧ھ/١٨٧٠ز) هەر لە هەولێر لەدایك بووە
(٢٥) لەوانەیە هۆکاری بەشداری نەبوونی ئیبراهیم حەقی حەیدەری زادەو مەلا مەحەمەدی ئەفەندی حاجی حەوێزی مامەی هەولێری لەو کۆمەلەیەدا ، ئەوە بوو بێ کەهەردووکیان لەپلەو پایەیەکەی ئاینی بەرزدا بوون.
(٢٦) حەیدەری زادە: ئیبراهیم : برحسبحال. گۆڤاری((ژین)) (برنجی سنە) ئەستەنبوڵ _ (٧) تشرنی ثانی - ١٣٣٤(هجری رۆمی) ، عدد (١) ,
(٢٧) مامۆستا شکور مستەفا بەناونیشانی(بەش حالی کورد) وتارەکەی کردوە بەکوردی . (بڕوانە: مومتاز حەیدەری : هەشتاو سێ ساڵ لەمەوبەر : شێخل ئیسلام ئیبراهیم حەیدەری سەرووتاری یەکەم ژمارەی ((ژین)) ی ئەستەنبۆلی نووسیوە ..، گۆڤاری (رۆژنامەڤانی) ، ژمارە (٦_٧) _ ٢٠٠٢_ ل (٢٨٨) .
(٢٨) بۆ زانیاری پتر ، بروانە دەقی تەرجومەی ووتارەکە لەسەر چاوەی پێشوودا .
(٢٩) " ژین" _ ژمارە (٢) _ (١٤) تشرنی پانی -١٣٣٤ (ھ.ر) ،ل(١) .

* * *

بەندی چوارەم
(فانی)
مەلا حسێن شێخ سەعدی هەولێری
(١٨٨٣-١١/١٢/١٩٨٣)ز

أ- ژیاننامەی (فانی)

مەلا حسێنی هەولێری: (مەلا حسێن شێخ سەعدی فەیزوڵلا)یە، لەساڵی ١٣٠١ھ (١٨٨٣)ز لەگەڕەکی ((خانەقا)) لەباوەشی خانەوادەیەکی ئایینییدا پێی ناوەتە کۆڕی ژیانەوە(١). لەنێوەندی فەقێ و مەلایاندا بە ((مەلاحسێنی موفەسیر)) ناوی رۆیشتووە، چونکە یەکەمین مەلای کوردە بەکوردی واتاکانی قورئانی پیرۆزی تەفسیرکردوە. لەبواری شیعردا تەخەلوسی ((فانی)) (٢) بۆ خۆی هەڵبژاردوە، تەنیا لەتاکەشیعرێکدا نازناوی ((کاکە))ی بەکارهێناوە(٣).

هەر لەتەمەنی شەش ساڵیەوە دەخرێتە بەر خوێندون، قورئانی پیرۆزو هەندێ وردە کتێبی سەرتایی دەخوێنی، دوا بەدوا لەمەدرەسە ئایینیەکاندا درێژە بەخوێندن دەدا(٤).

لەشاری هەولێر، لەخزمەتی مەلا ناودارەکانی ئەوسەردەمە، زانستەجیاجیاکانی مەلایەتی دەخوێنێ. یەکێ لەوانە: مەلا محەمەد ئەفەندی حاجی حەوێزی مامەیە کەلەمزگەوتی (حاجی داود)- واتە: مزگەوتی گەورەی بازاڕ- ئیمامو خوتبەبێژو مامۆستا بووە(٥). مەلا حسێن فەرمووی: کەلەکن ئەو زاتەدا دەمخوێند، رۆژێکیان بینیم کەوایەکی ((چیتی)) تازەی لەبەربوو، بۆ سوحبەت لێم پرسی:

-مامۆستا ئەو کەوایە.. چییتە؟

یەکسەر وەڵامی دامەوە:

-تۆ چییتە؟..

ئاشکرایە مامۆستا دەم و دەست لە((جیناسە)) کەحاڵی بووەو بەوشێوەیەی سەرەوە وەڵامی داوەتەوە(٦).

لەهەمان مزگەوتدا ماوەیەکیش لای (مەلا عەزیزی دەریازی) خوێندوویەتی(٧)، هەروا لەخزمەتی (حاجی مەلا سەعید ئەفەندی) باپیری شاکر شەریفیشدا دەخوێنێ(٨). (فانی) لەلای مەلایەکی هەولێری دیکەشدا دەخوێنێ(٩). دەرسی ((سەحیحی بوخاری))ش لەخزمەتی زانای گەورەو ناودار (شێخ ئەسعەد ئەفەندی نەقشبەندی ئەربیلی/ هەولێری)) خوێندووە(١٠).

بۆ تەواو کردنی زانستەکان، روو لەشاری (کۆیە)و (رەواندن)و گوندەکانی (سکتان)و (هێران نازەنین) لەناوچەی خۆشناوەتی دەکا. لەکۆیە لەخزمەتی (مەلا عەبدوڵلای جەلی زادە) ومەلا سادق ئەحمەدی مزگەوتی جامی دەرسی خوێندووە، لەسکتانیش سوود لەعیلمی مەلا ئەحمەدی خەلیفە وەردەگرێ، لەگوندی (بێشێ)شدا

لەخزمـەتی (مـەلا ئیـبراهیم)دا خوێندوویـەتی(١١). لەسـاڵی (١٣٢٥ک/ ١٩٠٧) (١٢) لەمـەلا ئەبووبـەکری ئەفەنـدی کوڕی حاجی مەلا عومەری مەلا گچکە زادەی هـەولێری– ناسراو بە مـەلا ئەفەنـدی – ئیجازەی عیلمی وەردەگرێ ودەبێتە مەلایەکی دوانزدە عیلم. هەندێك دەڵێن: لەساڵی (١٩١٢)دا ئیجازەی عیلمی وەرگرتووە(١٣).

لـەقۆناغی خوێندنـدا، لەگـەڵ ژمارەیـەکی زۆر خوێنـدەوارو فـەقێیانی ئـەو رۆژگـارەدا ئاشـنایەتی پەیـدا کـردووە، هـاوڕێی (ئەحمەد ناجی ئەفەندی) باوکی کەسایەتی ناسراوی هـەولێر مامۆستا جـەوەت ئەحمەد ناجی و (حاجی مەلا عەبدوڵڵای کوونەفلووسەیی)و (حاجی مەلا کەریم ئەفەندی) بووە(١٤).

پـاش تـەواو کردنـی خوێنـدنی و وەرگرتنـی بڕوانامـەی زانسـتی تاسـاڵی (١٩٣٠ز)، لەگونـدەکانی (قـەپڵان)ی عـەلی خورشـید ئاغـای دزەیـی و (سـیاو)و (خورمەڵـە)و (سـووریژە) مەلایـەتی کـردووەو دەرسـی بەفـەقێیان گوتوتەوە(١٥).

دواتـر لەگونـدی (دووگردکـان)ی محەمـەد ئـەمین بـاییز ئاغـای دزەیـی بـۆ مـاوەی (١٧) سـاڵ تاسـاڵی (١٩٤٧) دەگیرسێتەوە(١٦).

مـەلا حسـێن لەهـەر مزگەوتێکـدا بووبێت،مەدرەسـەیەکی پێکـەوە نـاوەو سـەرقاڵی (دەرس وتنـەوە) بـووە(١٧). مـەلا عەبدوڵڵای فـەرهادی (لـەدایك بووی ساڵی ١٩١٨)دەڵێ: لەگونـدی (سیاو) فـەقێی مەدرەسـەی مـەلا حسـێن شـێخ سـەعدی بـووم، (عوامـل الجرجـانی)یم لای یـەکێ لەموسـتەعیدەکانی ئـەوم خوێنـد کـەناوی (مـەلا عەبـدوڵڵا کەونەیابە)بوو(١٨).

شیاوی وتنـە، لەسـاڵی (١٩٢٠)دا کـە لەگونـدی (سیاو) ی حـەبیب ئیـبراهیم ئاغا ومشیر ئاغـای (دزەیـی) مـەلا بـووە، بەیارمـەتی ئـەو دوو زاتـە ژن دەهێنـێ، نـاوی ژنەکـەی (خەدیجـەی کچـی محەمـەد رەسـوول) بـووە کـە خوشـکی مەلا شاکری باوکی مالیکە (جاران دوکانی لە ناو قەڵات لای دەرگای قەلادا بوو) (١٩).

لەساڵی (١٩٤٧)دا دەگەڕێتـەوە نـاو باوەشـی شـارە خۆشەویستەکەی (هـەولێر). جـا بـۆ ئـەوەی بەشـێوەیەکی رەسمـی دابمـەزرێ لـە (کۆیـە) لەبـەردەم ئەنجومـەنی زانسـتیدا سـەرکەوتووانە تاقیکردنەوەیـەکی شـکلی ئـەنجام دەدا، لـە (١٩٤٨/٤/١٧) بـەپێی فـەرمانێکی شـاهانە (ارادە ملکیـە) لـە مەسـجدی مـەلا داود (لەقـەڵا) بەسـیفەتی ئیمـام و بانگـدەر (٢٠) دادەمـەزرێ، پاشـی بـەینێك دەگوێزرێتـەوە بـۆ مزگـەوتی نـەجاران لـەبازاڕ. هـەم ئیمامـەتی دەکـات، هـەمیش خـەریکی دەرزوتنـەوە دەبـێ. لەسـاڵی (١٩٦٠)دا دەچـێ بـۆ حـەج، لەسـاڵی (١٩٧١)دا خانـە نیشـن دەکرێ(٢١).

مـەلا حسـێن هـاوڕێ و دۆسـتی زۆربـەی هـەرە زۆری مـەلاو زانایـانی هاوچـەرخی بـووە، لەوانـە: شـێخ مسـتەفا (کـەمالوددینی) کـوڕی شـێخ ئـەبوو بـەکری نەقشـبەندی (هەرشـەمی). شـێخ محەمـەد مەزهـەری نەقشـبەندی (خانەقا)،مـەلا سـاڵحی کۆزەپانکـێ، مـەلا عەبـدوڵڵای مـەلا محەمـەد ئـەمین کوونەفلووسـەیی، مـەلا ئەحمـەدی بانـەیی، مـەلا شـێخ جـەلالی بـەرزنجی، مـەلا عوسمـانی رەنگەرێـژانی، مـەلا محەمـەدی ئۆمـەر گونبـەتی(٢٢).ومـەلا عەبـدوڵڵا ئیسـماعیل شـەنەغە (خوتبەبێـژو ئیمـامی مزگـەوتی حاجی داوود) وشـێخ جـەلال (نـووری) و (میهـری)و مـەلا تـاهیری حاجی سەلیمی حاجی داود زادەو هی تر..

لـەبواری (تەفسـیر)و (حـەدیس)و(منطـق) و(نـەحو)و (صـرف)دا زانـا بـووە. بێجگـە لـەزمانی کـوردیش، لەزمانەکانی عەرەبی و فارسی وتورکیدا پسپۆڕبووە، بەو زمانانە نووسین وبەرهەمی هەیە.

ژمارەیـەکی زۆر لەخزمەتیـدا خوێندوویانـە، لەوانـە: مـەلا ئیسـماعیل شـێخ شـەروانی و مـەلا محەمـەدی عەلیاوەیی، مەلا حەسەنی تیماری وهی تر(٢٣).

مـەلا حسـێن، هـەتابڵێی مرۆڤێکی رەوشت بـەرزو بێ فیزو هـێمن و قسە خۆش و سۆفی مەشرەب بوو، چاوی لـە پلـەو پایـەی دنیـادا نـەبوو، ژیـانی بـۆ خوێندنـەوەو دەرس وتنـەوەو نووسـین تـەرخان کردبـوو(٢٤). لـەرۆژی (١٩٨٣/١٢/١١) دڵـە مانـدوو وپـڕ لەئەڤینیەکـەی لەتەمـەنی (١٠٠) سـەد سـاڵیدا لەلێـدان کـەوت (٢٥) بـەرەو دنیـای جاوییـدانی هـەنگاوی هـەڵێنا. ئەسـتێرەیەکی درەوشـاوی تـری ئاسمـانی زانسـت و شـیعرو ئـەدەبیاتی شـاری هـەولێر بەتایبەتی، کوردستان بەگشتی ئاوابوو.

* * *

<u>ب- بەرهەمەکانی (فانی)</u>

یەکەم : بەرهەمە چاپکراوەکانی:

١- مـەلا حسـێنی هـەولێری (فانی):لـەمانگی رەجـەبی سـاڵی (١٣٥٠ک/ ١٩٣٠ز)دا تەفسـیری واتاکـانی هـەر (٣٠) سی جـوزئی قورئـانی پیـرۆزی بـەزمانی شـیرینی کوردی تـەواو کـردووە، ئـەم بەرهەمـە، لەمێـژوودا بەیەکـەمین تەفسـیری کوردیلەقەڵـەم دەدرێ. بـەر لەمەلاحسـێن هـیچ زانایـەکی کـورد بـیری لەلێکدانـەوەی ماناکـانی قورئـان بـەکوردی نـەکردبۆوە. کەتەفسیرەکەی بەمامۆسـتاکەی (مـەلا ئەفەنـدی)(٢٦) پیشـان دەدات. مـەلا ئەفەنـدی ئافـەرینی لێ دەکات بۆ ئەو بیرۆکەتازەیەی وپێی دەڵێ:

– مەلا حسێن تۆ سەری منت بەرزکردەوە.(٢٧).

بەشـێکی بچـووکی تەفسـیرەکە لـە سـاڵی (١٣٥٢ک/ ١٩٣٣ز) لەچاپخانەی ((نـەجاح) لەبەغـدا لەسـە رئـەرکی شـێخ مـەحمودی حەفیـد زادە (١٨٨٢–١٩٥٦)و شـێخ قـادری حەفیـدی شـێخ جـامی وخـدری حـاجی ئەحمـەدی پاشای دزەیـی و حسین ئاغـای حاجی مـەلا محەمـەد ئاغـای دزەیـی و حاجی ئـەمین ئاغـای شـێخ عوسمـان ئاغـا زادە لەچاپ دراوە(٢٧)و بریتیە لە (٤٨) لاپەڕە.

لەسـالّی (١٣٥٣ھ/ ١٩٣٤ز) بەشـێکی بچـووکی تـری تەفسـیرەکە، بەیارمـەتی خـدری ئەحمـەدی پاشـاو مەعرووف ئاغای حاجی پیرداود ئاغای دزەیی لە دوتوویێ (٦٠) لاپەڕەدا لەچاپ دراوە(٢٨).

کـە دەنگـو باسـی تەفسـیرە کوردییەکـەی مـەلا حسـێن لەنێوەنـدی فـەقێو مەلایانـدا بـڵاو دەبێـتەوە، هەنـدێ فەریکـە خوێنـدەوارو کۆڵکـە مـەلا بەگژییـدا دەچـنەوە، کـە گۆیـا ((چـۆن دەبـێ بـەکوردی مانـای قورئـان لێکبدرێـتەوە))! تەنگی پێ هەڵدەچنن. (پێیان وابووە نابێ مووسڵمانەکان لەواتای قورئانی پیرۆز بگەن!)..

شـێخ مـەحموودی حەفیـد زادەو مـەلا ئەفەنـدی هـەولێری بـەرگری لـێ دەکـەن، دەرفـەتی ئـەوە نـادەن بـەهیچ شێوەیەك کەسانی نەزانو نەفامو گەلحۆو بۆشو تەوەزەل دەست درێژی لەسەر مەلا حسێندا بکەن(٢٩).

لەهـەمان کاتـدا، چـەندزانایەکی ئـایینی بۆیەپەرچـدانەوەی ئـەو تاقمـە گومراهـە، بەبـەرزی بەرهەمەکـەی مـەلا حسـێن دەنـرخێنن(٣٠) پاشـان، مامۆسـتا مـەلا عەبدولکـەریمی مـودەریس بەشـێوەیەکی رەسمـی لـەرووی زانسـتیەوە هەڵی دەسەنگێنێ(٣١).

بێجگـە لـەو دوو بەشـە بچـووکە، دەسنووسـی ئـەو تەفسـیرە گەورەیـەی مـەلا حسـێن، بـۆ مـاوەی پـتر لـە چـل وحـەوت سـاڵ مایـەوەو لەچـاپ نـەدرا، ئـەوە بـوو لـەنێوان سـاڵانی (١٩٧٨-١٩٨٥) بەهیمـەتو کۆششـی مامۆسـتا بەشیری کوڕی مەلا حسێن پێنج بەرگی ((ژیانی ئینسان تەفسیری قورئان)) لەچاپ درا(٣٢).

بـەبینینی بـەرگی یەکـەمو دووەمو سـێیەمی تەفسیرەکە، چـاوی مامۆسـتا مـەلا حسـێن (فـانی) روون بـۆوە و دڵی پێیان شاد بوو. بەڵام کە بەرگی چوارەمی لەچاپ درا، کۆچی دوایی کردبوو.

٢- دیـوانی (فـانی) بریتیـە لەبەشـێك لەشـیعرەکانی، لەسـالّی (١٩٨٤) لەچـاپخانەی رۆشـنبیری لەهـەولێر لەچاپ دراوە (لەدێرەکانی داهاتوودا باسی دەکەین).

٣- ((قەسـیدەی بوردییـە)) لەسـالّی (١٩٤٦) بـەهۆنراوە لەعەرەبییـەوە بـۆ کـوردی تەرجەمـە کـراوە، لەسـالّی (١٩٨٥) لەچاپخانەی رۆشنبیری (هەولێر) بەناونیشانی (قەصیدەی بوردیە) (لەچاپ دراوە).

٤- وەرگیرانـی (١٤٠٠) فـەرموودەی پێغەمبـەر (د.خ) بـۆ کـوردی کـە (١٠) بەرگـە، لەسـالّی ١٩٥٢ تـەواوبووە ، تائێستا نـۆ بـەرگی بەناونیشـانی ((پرشـنگی کـوردەواری لەشـەرحی صـحیحی بۆخـاری)) بەسەرپەرشتی مامۆستا (بەشیر حسێن سەعدی) لەچاپدراوە.

دووەم: بەرهەمە دەسنووسەکانی

٥- (الجامع الصغیر) دوو بەرگی گەورەیە لەفەرموودەکانی پێغەمبەر (د.خ).

٦- علم البلاغە (بەعەرەبی)

٧- (حقائق الخیام).

٨- (نظم تهذیب المنطق) لسعد التفتازانی (بەعەرەبی)

٩- (شرح اللوائح) لەفارسیەوە بۆعەرەبی تەرجەمە کراوە.

١٠- شەرحی (ذات الشفاء)ی جەزری، لەعەربییەوە بۆکوردی تەرجەمەکراوە.

١١- (مەنقومەی تەوحیدیە)ی فرید الدین عەتار.

١٢- منهج الحقیقة فی التصوف.

١٣- المنظوم فی العقود. بریتیە لە (٥٨٧) بەیت شعری بەرزی عەرەبی.

١٤- شرح اللمعات: لەفارسیەوە بۆعەرەبی.

جگـە لەمانـە چـەند نامەیـەکی تـری هەیـە،وەکو (رازو نهێنیـەکانی قورئـان) و (شـەریعەتی ئیسـلام بـەپێی چوارمەزهەب)و مێژووی ژیانی شێخانی نەقشبەندی.

* * *

ج-هەندێ تێبینی سەبارەت بە بەرهەمەکانی

بەرهەمـەکانی مـەلا حسـێن فـانی، رەنگدانـەوەی کەسـایەتی خۆیـەتی، وەکـو زانایـەکی راسـتگۆ وبـڕوادار رەفتـاری کـردووەو بیری کردۆتـەوە، چـونکە لەژیانـدا مرۆڤێکـی زاهیدوسـۆفی مەشـرەبو بـێ فیـز بـووە، چـاوی لـەماڵو سـامانی دنیـا نـەبووە، بەهەناسـەیەکی درێـژو بـەهێمنی کـاری دەکـرد.. لەبەرتیشـکی بۆچـوونەکانی زانایـانی سـووننەدا هـەوڵی دەدا پوختـەی زانسـتە سـەرەکیەکانی ئـایینی پـیرۆزی ئیسـلامی، بەکوردیـەکی رەوان، بۆ گەلەکەی روون کاتەوە.

بەوتەیـەکی خەسـتتر لـەپاڵ ئـەوەی شـاعیرێکی خامـە رەنگـین بـووە، مامۆسـتاو رێبـەرێکی پـەروەردەیش بـووە. ئـەم هۆکـارەش هـانی داوە، بەشـێوەیەکی تایبـەتی بایـەخ بەسەرچـاوە گرنگـەکانی ئـایینی ئیسـلام بـدات، واتـە: تەفسـیری قورئـانو (حـەدیس) فـەرموودەکانی پێغەمبـەر (د.خ). کـە دوو سەرچـاوەی گرنگـی فیقهـو شەریعەتن.

رەنگـە ئـەو دوو بەرهەمـەی فـانی، بچـنە ناوخانـەی تەرجەمـەو وەرگیرانـەوە، بـەڵام هـەروەکو ئاشـکرایە، بـەهرەو توانـاو زەمینەیـەکی زانسـتیانەی بتـەویان گەرەکـە، جگـە لەشـارەزاییەکی زۆر لـەزمانی عـەرەبیو نهێنیەکاندا.

تەفسـیری قورئـان و وەرگێرانـی فـەرموودەکانی پێغەمبـەر بەپەخشـان ئـەنجام دراون، (فـانی) بـۆ پاراسـتنی دەسـت پـاکی وئەمانـەتی زانسـتی، پـاکی تێکسـتە عەرەبیـەکانی تۆمـار کردوە،ئینجـا بەژێریانـدا شـەرحەکانی نووسـیوە، بـەوردی پابەنـدی واتـاو نـاوەڕۆك بـووە، بەقـەد تاڵـە مووەکیش لـەرۆحی تێکسـتەکان دوور

نەکەوتۆتەوە. بەچەشنێك پابەند بووە، هەندێ جار کاری کرۆدتە سەر داڕشتنی رستەکوردییەکان. لەتەرجەمەی قەسیدەی بوردییە بوصەیریشدا کە بەهۆنراوە تەرجەمەکراوە، (فانی) هەمان سیتسەمی پەیڕەوکردووە، بەیتەکانی بوصەیری نووسیوە، بەژێریاندا تەرجەمە کوردییەکەی. ئەم کارەشی بۆ دڵدانەوەی خۆی ونزیك بوونەوە لەپێغەمبەر (د.خ) ئەنجام دراوە.

بەرهەمەکانی تری (فانی) چ لەبواری زانستەکانی نەقلی و عەقڵی،چ لەبوارەکانی عیرفانیوتەسەوفدا، نیشانەی فرە بەهرەیی و شارەزایی ئەون، بەتایبەتی لە (حقائق الخیام)دا کە چوارینەکانی لەفارسیەوە کردووەبە عەرەبی، بەهرەیەکی سوفیانەی عیرفانی لەلێکدانەوەی شیعرەکاندا نواندووە، لەوانەیە- کەبڵاو دەکرێتەوە- دەرگای گفتوگۆیەکی گەورە واڵا بکاتو سەرنجی زۆران لەسەرئاستی جیهانی ئیسلامیدا بۆ ئەو زاتە رابکێشی. چونکە تائێستا بەعەرەبی کتێبێکی ئاوا نەنووسراوە.

* * *

د- (فانی) و شیعر:

لەسەردەمی فەقێ یەتیدا، بەهاندانی مامۆستاکانی، بەتایبەتی شێخ ئەسعەد نەقشبەندی (ئەربیلی)(٣٤). ومەلا محەمەدی حاجی حەوێزی مامەو (٣٥) هەروا بەکاریگەری شاکارەبەرزەکانی مەلا خدری شارەزووری (نالی) (١٨٠٠؟ –١٨٧٣) مەلا حسێن شێخ سەعدی، بەهرەکەی لەبواری شیعری کوردییدا تاقی کردۆتەوە (٣٦). تەخەلوسی ((فانی)) بەکارهێناوە (٣٧). دوابەدوا شیعرەکانی لەدیوانێکدا بەپێی حەرفی رەوی قافیەکانی رێك دەخات.

لەنێوان (١٩٣٩/٤/٢٧–١٩٤١/٥/٢٤) ساڵح زەکی ساحێبقران (موتەسەریفی) لیوای هەولێر بووە. دیوانە دەسنووسە نایابەکەی (فانی) لای خۆی گل دەداتەوە بەوهیوایەی لەچاپی بدات، بەڵام پاشان نەدیوانەکەی بۆ دەگەڕێنیتەوە و نەلەچاپی دەدات، تائێستا ئاسەواری ئەو دیوانە دیارنیە(٣٨).

بەیازی چەند شیعرێکی تاكو تەڕا لای (فانی) مابۆوە، ئەوە بوو لەساڵی (١٩٨٤) بەناونیشانی (دیوانی فانی) لەلایەن کوڕەکەیەوە لەچاپ درا(٣٩). تیایدا هەندێ غەزەلو چوارینو فەردومولەمەع،لەپاڵ چەند بەیتێکی شیعری تورکی وفارسی بڵا وکراوەتەوە.

ئەو هۆنراوانەی لەو نامیلکەیەدا بەناونیشانی ((دیوانی فانی)) بەرچاودەکەون، بەشێکی زۆر کەمی دیوانە لەدەست چووەکەیەتی، دەبوایە بەناونیشانی (پاشماوەی دیوانی فانی)دا بڵاوبکرابانایەوە. لەگەڵ ئەوەشدا لەرووی ناوەرۆکەوە بریتین لە وەسفو تەشبیبو پەنەدوحیکمەتو نەعتو پارانەوە زوهد وتەسەوفو نیشتمان پەروەری (٤٠).

* * *

غەزەلێکی فانی

لەم دەرفەتەدا بەدیار غەزەلێکی عیرفانیو حیکمەت ئامێزی (فانی)دا رادەوەستین، کەپێمان وایە تیایدا هزرو بۆ چوونو کەسیەتی شاعیر وهەلوێستیلەئاست مەینەتی ژیان، تاردەیەکی زۆربەرجەستە کراوە:

١-شێوان لەشە پۆڵی غەم، پیشەی جگەر دارنیە
شوکر ئاوی طینە تم بۆیە مەوجدار نیە
٢- بێ (مەرکەبی) ئیشتیاق، ناگەی بەجێگەی مەتلووب[٤١].
سالیك هەر ماندوو دەبێ لەرێ گەرسوارنیە.
٣- بولهەوەس، خود پەسەند دڵی هەر لای ریبایە
بۆیە لەسووڕانەوەی چاتر لە پەرگارنیە
٤- عارف وەك حوبابی ئاوچاوی لەناس پۆشیوە
بێ باکە لە پە نجەرە، گەر خانەی دڵتارنیە
٥- کەسێك ئومێدی بڕی، نایەوێ لەخۆشیدا بێ
دار وەکو بڕایەوە، چاوی لەبەهارنیە

٦- دڵ لەجۆشو خرۆشی بێ باکە لەباری غەم
شووشە وەك توایەوە، ترسی لەغوبارنیە.
٧- کفنی جەنازەی خۆشم لەدەفتەری خۆم دەکەم
مەعنا غەیری قسەی خۆش، بۆخۆم یادگار نیە
٨- هەرباخێکی مەحەببەت لەوێ گەڕباخەوان بێ
غەیری هێلانەی سووتاو لەسەر لقی دار نیە
٩- دەستی قەدەر وەکو مۆم لەباخی فەرەحناکی
گوڵ لەبەر سەری دەنێ، دەربەستی دەستاڕ نیە
١٠- گەر قسەم کێشی نیە، لەسووکی قسەم نیە
ماڵێ زۆر بەقیمەت بێ، هەڕایی کڕیارنیە[٤٢].

راڤە کردن:

١- نائومێدیو سەرگەردانی وپشێوی و خنکان لەناو شەپۆلی خەمو ئەشکەنجەدا، کاروپیشەو رەفتاری مرۆڤی بەجەرگو ئازا و خۆ راگرو خاوەن هەڵوێست وئیماندار نیە.

سوپاس بۆ خوای پەروەردگار، چونکە ئاوی تینەتم (واتە: جەوهەری من) ساف وبتەو وبێ گەردو پاکوخاوێنە. لەنالەبارترین بارو دۆخدا/ لەکاتی تەنگانەدا هێمنو ئاسوودەو لەسەرخۆیە، ((مەوجدار)) نیە" ناشلەژێو هەڵناچێ، بەرچاو روونی خۆی لەدەست نادات. واتە: کارەساتو مەینەتیو تاڵو وتفتیوناخۆشیەکانی ژیان، بەقەد تاڵە مووەکیش کاری تێ ناکاتو دوچاری هەڵەی ناکات.

٢- بەبێ سوار بوونی کەشتیوانی وپاپۆری تامەزۆریی ((ئیشتیاق))، بەبێ سوور بوون و پێدا گرتن بۆ بەدی هێنانی خواستو ئاواتەکانت، ئامانجەکانت ناپێکیتو ناگەیتە شوێنی دیاریکراو.

((سالێك) واتە : عاریف (زاراوەیەکی عیرفانیە)، ئەوکەسەی مەبەستیەتی بگاتە خوای پەروەردگار، پێویستە

بەچەند قۆناغێکدا تێ پەڕێ، ئەو قۆناغانەی بە ((مەراتیب))و (مەواقیف))و ((مەنازیل))و ((مەقامات) ناو زەدکراون،بۆ ئەوەی لە ((ئەحوالی رۆحیی)) خۆی ئاگادار بێ، تابزانێ لە چ پلەیەکی بەرزبوونەوەو پاکبوونەوەدایە. ئەو کەسەی بەدڵ تامەزرۆی گەیشتن نەبێ بەپلە بەرزەکانی روحانیەت، هەر زوو پەکی دەکەوێت و هەست بەشەکەتی و ماندوو بوون دەکات، لەئەنجامیشدا هیچ بەهیچ ناکات، چونکە لەبنجدا پیاوی ئەومەیدانە نیە!

کەواتە: پیاوی راستگۆ وخاوەن هەڵوێست وبیرمەند کە متمانەی بەرێبازەکەی خۆیدا قایمە، لەهیچ سل ناکاتەوە،بەسەر هەموو کۆسپ و تەگەرەیەکدا زاڵ دەبێ، مەقاماتەکان یەک لەدوای یەک تەی دەکات، بەهیچ شێوەیەك ئامادەنیە لەڕێی راست لا بدات. ئیغرائاتی دنیا کاری تێ ناکات، بەپێچەوانەی کەسانی فشۆڵ و گەندەڵ و هەلپەرست و چرووگ و بێ هەڵوێست.

٣- مرۆی هەوەس بازو خۆ پەرست و بۆش و نەفس نزم و هەلپەرست، هەمیشە بیر لەتەڵەکەبازی وساختەچیاتی دەکاتەوە.. هەرچیەك بڵێ راست ناکا. چاوچنۆك و چلێس و بەد رەوشتە، دەماری پیاوەتی نیە، گشت هەڵسوکەوت و رەفتاری ریاکارا نەوچەواشەکەرانەیە، نرخی هیچ داب و نەریتی مۆرالی و زاستی و رۆحی و کۆمەڵایەتی لەلادا نیە. قورمساغە، درۆزنە.. مانەندی پەرگاڵە (فرجالە) بەگوێرەی هەوای نەفس و بەرژەوەندی کاتی خۆیدا بادەداتەوە، روو لەوشوێن و لەوکەسە دەکا کەئارەزووە گلاوەکانی دادەمرکێنێتەوە، چونکە لەهەموو ئەدگار وسیفەتێکی بەهاداریمرۆڤایەتی و نیشتمانی شۆراوەتەوە، بەهیچ کلۆجێك پشتی پێ نابەسترێ، قسەو رەفتارە رواڵەتیەکانی بێ نرخن.

٤- عارف: خواناس، سۆفی،شێخی تەریقەت. حوبابی ئاو: بڵقی سەر ئاو. پیاوی راستکۆ و خواناس و رەوشت بەرز، چاوی لەکەس نیە، لاسایی هیچ کەسێك ناکاتەوە، هەموو شتێکی دنیایی لەلای ئەودا بەرەو نەمان هەنگاو دەنێن،وەکو بڵقی سەرئاون. (ئەو) چونکە هۆگری عیشقی حەقیقی بووە، بەرووکەشی شتەکان هەڵناخەڵەتێ، باکی بەوەدا نیە گەر ئابلۆقەی بدەن، تەنگی پێ هەڵچنن، هەروا باکی بەوەدا نیە گەر تاریکی هەموو دنیای قابڵاندبێ! ئەگەر لەخەلوەتگاکەیدا، پەنجەرە هەبێ یانەبێ، بەلایدا گرنگ نیە.. چونکە خانەی دڵی پڕە لەرووناکی و خۆشەویستیخوا، دڵی وەکو چرایەکە، بەتیشکەکەی، تاریکی هەموو دنیا لەناو دەبا..

کەواتە" دڵ و دەروونی ئینسانی ئازادو سەرەبەرزخۆی لەخۆیدا رووناکی دەبەخشێ، بۆیە هیچ پێویستیەکی بە کلاو رۆژنە، یاپەنجەرە، یاهیچ درزێکی تر نیە بۆ ئەوەی شوێنەکەی بۆ رووناك بکاتەوە!

٥- یەکێك کەپشتی کردبێتە دنیای فانی و خۆشیەکانی، یەکێك ئەو هەموو شتەبریقەدارە ساختانەی فەرامۆش کردبێ و لەعالەمی رۆحانیەتدا نقووم بووبێ، لەلای ئەو کەسەدا هیچ گرنگ نیە،ئەگەر بەهاربێ یا زستان یاهاوین یاپایز.. چونکە ئەو لەئەنجامی موجەهەداتدا گەیشتۆتە پلەیەك، کەهەموو دەم لەناخەوە هەست بەئاسوودەیی دەکات.

٦- دڵی پیاوی خواناسی و بڕوادار، بەردەوام لەجۆش و خرۆشدایە،بۆ چرکەیەکیش لەخوا غافیل نیە.. کاتێك کەلەشکری خەم پەلاماری دەدات و هەوڵ دەدات زیانی پێ بگەیەنێ، لەئاست خۆراگرتنی ئەودا، شکست دەخوا. لەئەنجامدا ناتوانێ تۆزقاڵێك کاری تێ بکا.. چونکە ((شووشە))کە توایەوە، ترسی لەتۆزو غوبار نیە!..

واتە: کە دڵ و دەروونی پیاو لەهەموو ژەنگێکی دنیا پاکبۆوە، گەیشتە پلەی توانەوە، هیچ هێزێك لەدنیادا نیە بتوانێ مل کەچی بکات و رایبکێشیتەوە بۆ زەلکاوی پیس و بۆگەنی بەدکاران.

٧- کفنی جەنازەی خۆشم، لە دەفتەری کردەوەکانی خۆم دەچنم، کەوابوو جگە لەقسەی خۆش وگفتاری شیرین، هیچی تر لەدەمم دەرناچێ، جگە لەوقسە پڕماناو شەکەر رێژوشیرینانە، هیچی ترم پێ نیە، بۆ یادگار پێشکەشی بکەم..

من پیاوێکم بەماندوو بوونی خۆم، خۆم پێگەیاندووە، لە بواری زانستەکانی زاهیرو باتیندا گەیشتوومەتە ئەوپلە بەرزەی ئێستام. بۆیە لەناو گۆریشدا بەزمانێکی شیرین وەڵامی پرسیارەکان دەدەمەوە.

٨- مایەی داخ و پەژارەیە، خۆشەویستی و بەزەیی و میهرەبانی لەلای خەڵك دانەماوە، گشتیان مەست و سەرخۆشی پایەو پارەن، چونکە مامۆستایەکی کارامەو لێهاتوو پەروەردەیانی نەکردووە..

ئەگەر بهاتایە، باخەوانێکی دڵسۆزو شارەزا نیگەهدارو پاسەوانی خۆشەویستی حەقیقەی بکردایە، خزمەتی درەخت و نەمامەکانی بکردایە، ئاگای لەبەهرەو توانا رەسەنەکان ببوایە.. ئەو کاتە - بێگومان -ئەو نەمامانە سیس نەدەبوون، باخی جوانی خۆشەویستی نەدەفەوتاوو، وابەئاسانی لەدەست نەدەچوو. ئاگری تێ بەرنەدەبوو.. بەڵام مخابن، جگە لەهێلانەی سووتاو، لەسە رلقی درەختە سووتاوەکاندا هیچی تر بەدی ناکەین!.

٩- لەناو باخی فەرحناکی و بەختیاری و کامەرانیدا،ئەو کەسەی بەسە رفرازی دەژی و چاوی لەشتە رازاوەکانی دنیادا نیە، بەهیچ کلۆجێك ئەوکەسە بیر لەپۆشتنی جل و بەرگی گرانبەهاو رەنگاو رەنگ ناکاتەوە، حەزی بەوەنیە، دەستاڕی (واتە: مێزەری) بەنرخ و گەورە لەسەربنێ. ئەو کەسە لەباتی ئەوشتانە، بەگوڵی رەنگین و بۆن خۆش سەری خۆی دەرازێنێتەوە واتە: خاوەنی بیرو باوەڕی بەرزە، ئینسانێکی بەگەوهەرە.

}لەو بەیتەدا فانیوەکو (نالی) مێزەری بەدەستار شوبهاندووە{.

١٠- ئەگەر قسەو گوفتارە پڕ ماناو بەنرخەکانی من لە لای کەسانی کەم و نەفام ونەزانانددا نانرخێنرێن، هۆیەکە

ئەوەنیە کە ئەو قسانە سووکن یابێ بەهان.. نەخێر، قسەکانی من ئەوەندە بەنرخ و سەنگین و مەعنادارن، لەتەرازووی نەفاماندا هاوکێشیان نیە، لەتوانای کەسیشدا نیە بیانکڕێ و هەربۆیەش، پێویستیان بەوەدا نەماوە هەڕاو پڕۆپاگەندەیان بۆ بکرێ!

سەرچاوەو پەراوێز

(١) مامۆستا مەلاحسێن لەدەسنووسێکی خۆیدا بەناوی ((آثاری علمیە)) کەمامۆستا بەشیر کۆپیەکی پێشکەش کردین دەڵێ: (ویلادەتم لەهەولێر لەتەئریخی هەزارو ٣٠٠ سەدی هیجری رۆمەیە)) کەدەکاتە (١٣٠١) هیجری قەمەری. بەم پێیە دەبێ رێك لەساڵی (١٨٨٣) ز لەدایك بووبێ.

(٢) (فانی) زاراوەیەکی سۆفیانەیە، بەمانای تیاچوون لەناو زاتی پەروەردگار (الفنا و فی الله) هەروا مانای ئەوەیەکە هەموو ئادەمیزادێك، یاهەموو شتێك لەدنیادا بەرەو نەمان هەنگاو دەنێ، خوا لەقورئانی پیرۆزدا دەفەرمێ: ((وکل من علیها فان ویبقی وجه ربك ذو الجلال والاکرام)) (سورەتی الرحمن/) کەواتە (فانی) پێچەوانەی (باقی)یە.

<u>سەرەنج</u>

بێجگە لەمامۆستا مەلا حسێن هەندێ شاعیری تری کوردیش ئەم (تەخەلوسەیان) بەکارهێناوە، وەکو ((مەمەند ئاغای فانی))و ((مەلا حەسەنی ئابلاخی))و مەلافەتتاحی (هەورامی)و ((شێخ عەبدلکەریمی خانە شووری)) }بڕوانە: محەمەد قەرەداغی: فانی.. ، گۆڤاری ((بەیان)) ژمارە (٥٠) بەغدا –١٩٧٨–ل(٢٠){.

(٣) مەلا حسین شێخ سعدی: دیوانی فانی (کۆکردنەوەو ئامادەکردنی بۆ چاپ بشیر حسێن سعدی) چاپخانەی رۆشنبیری– هەولێر ١٩٨٤– ل (٥)، (٥٧).

سەرنج: لەمەودوا ئەم سەرچاوەیە بە ((دیوانی فانی)) ئاماژەی بۆ دەکرێت.

(٤) مەلاحسێن لەزستانی ساڵێ ١٩٧٧ لەدیدارێکی تایبەتیدا، بەئامادەبوونی کوڕەکانی: مەلا عەبدوڵڵا ومامۆستا بەشیر،بۆ ئامادەکەری ئەم باسە گێرایەوە گوتی: لەتەمەنی شەشساڵیدا بووم، باب و داکم گۆتیان حسێنی لەبەر خیندن دا دەنێین.ئەوشەوە خەونێکم دیت، لەخەودا ئەمنیان بردە جێگایەکی لەبن قەڵاتێ و گۆتیان ئەوە کتێبخانەی ئیمامی شافعیە!، ئەوە لەبۆ تووە!)) ((ئیدی لەو ساەوە ملم لێ نا!)).

شایانی ئاماژە پێدانە، قوتابخانەی سەرەتایی میری کەدەوڵەت سەرپەرشتی دەکرد ((مەکتەبی روشدییەی)) پێ دەگوترا، بەقوتابخانە ئایینییەکانیش دەگوترا ((مەدرەسە)).

(٥) مەلا محەمەد حاجی حەوێزی مامە (پیرس) (کەپاشان بە مەلا محەمەد حیلمی ئەفەندی مەشهوور بوو)) لەساڵی (١٨٧٠)ز }١٢٨٩ھ{ لەشاری هەولێر لەدایك بووە، دوای وەرگرتنی ئیجازەی عیلمی، خەریکی دەرس وتنەوەو ئیمامەت و خوتبەبێژی دەبێ. بەپێی ئیعلامێکی رەسمی کەلەساڵی (١٣٢٤ھ/١٩٠٦ز) دا لە دادگای شەرعیەی هەولێر دەرچووە، بۆتە ئیمام و خوتبە بێژی (مزگەوتی حاجی داود)، لە ساڵی ١٩٣٤ کۆچی دوایی کردووە.

(٦) پرسیارەکەی مەلا حسێن دوو مانا هەڵدەگرێ، یەکەم : ئایا قوماشی ئەو کەوایە (کەوێیە) چیتە؟ (چیت: جۆرێك قوماشە) دووەم: مامۆستا ئەو (واتە: کابرا) کە، وایە! تۆ چیتە؟!

(٧) ئەومەلا عەزیز دەریازیە– بەقسەی مەلا حسێن – موجازی (مەلا ئەفەندی) بووە ئەو کاتە لەمزگەوتی حاجی داود دادەنیشت.

(٨) دیدار لەگەڵ مەلا حسین سعدی (رۆژی ١٩٨١/٣/٣) بەئامادەبوونی کاك موحسین ئاوارەی شاعیر. حاجی سەعیدی ئەفەندی کوڕی حاجی مستەفا کوڕی مەلا مەحمود کوڕی مەلاوەیسییە، پێشتر (قازی)بووە،کەخانەنشین کراوە، لەماڵی خۆیدا بەمەلاوفەقێ یان– لەراهی خوا– دەرسی وتۆتەوە.

(٩) دیدار لەگەڵ مەلا حسێن سەعدی (رۆژی ١٩٨١/٣/٣). سەبارەت بەو مەلایە کەپێمان وایە ناوەکەی لەبیر چوو بۆوە، فەرمووی: ئەو مەلایە حەسارەکی لەبن دەرگەی گچکەی قەڵاتێ هەبوو، فەلاحەتی دەکردو دەرسیشی دەگۆتەوە. داسەکەی دادەنا، دەرسی (جامی) بەمن دەگۆت))..

(١٠) لەباسی((شێخ ئەسعەدی ئەربیلی)) لە (بەندی دووەم)دا ئاماژەی بۆ دراوە .

(١١) دیدار لەگەڵ مەلا حسێن سعدی (١٩٨١/٣/٣)، هەروا بڕوانە: (قەصیدەی بوردیە)ی بوصەیری، (مەلا حسین شێخ سعدی) وەری گیراوە، (بشیر حسین سعدی) بۆچاپ ئامادەی کردووە– چاپخانەی رۆشنبیری هەولێر– ١٩٨٥، ل (٥)" جلال الدین نجم الدین: چەمکێك لەژیانی خوالیخۆشبوو مامۆستا مەلا شێخ حسین سەعدی هەولێری، رۆژنامەی ((یەکگرتوو)) ژمارە (١٩١)١٩٩٨/٦/١٢، ل (٦)" نامەیەکی تایبەتی مامۆستا بەشیر حسین سعدی لەناوەڕاستی ساڵی (١٩٩٨)دا نوسوراوە.

(١٢) لەزستانی ساڵی (١٩٧٧) لەدیدارێکی تایبەتی درێژدا، مەلاحسین لەوەڵامی پرسیارێکی ئامادەکەری ئەم باسەدا فەرمووی لەساڵی (١٣٢٥)ھ کەدەکاتە (١٩٠٧ز) ئیجازەی مەلایەتی لەمەلا ئەفەندی وەرگرتووە.

(١٣) نامەی مامۆستا بەشیر سعدی" جلال الدین نجم الدین، سەرچاوەی ئاماژە بۆ دراو لە پەراوێزی ژمارە (١١).

(١٤)جلال نجم الدین: چەمکێك لەژیانی خواڵێخۆشبوو، سەرچاوەی ئاماژە بۆکراو، ل (٦).

(١٥) نامەی بەشیر حسێن سەعدی" جلال نجم الدین، هەردوو سەرچاوەی ئاماژە بۆ کراو.

(١٦) نامەی بەشیر حسین سعدی.
(١٧) جلا ل نجم الدین: سەرچاوەی پێشوو.
(١٨) عبدالله فرهادی: الاكليل في محاسن اربيل- اربيل -٢٠٠١- ص (٣٣٣).
(١٩) دیدار لەگەڵ مامۆستا بەشیر ، مزگەوتی (حاجی داود) لەمەقامی (متەوەلی) رۆژی پێنج شەممە، رێکەوتی ٢٠٠٢/١/١٨.
(٢٠) بڕوانە: حکومەتی عێراق، بەڵگەنامەی تایبەتی بە ((الجهات)) کەلە بەڕێوەبەرایەتی گشتی ئەوقاف دەرچووە (ژمارەی لاپەڕە: ٣٩)، جلد (١٨) ، لە ١٩٤٨/٩/١٦.

سەرەنج:

(٢٢)،(٢٣)، (٢٤) نامەی مامۆستا بەشیر سەعدی لەناوەڕاستی ساڵی ١٩٩٨.
(٢٥) (دیوانی فانی)، ل (٩).
(٢٦) مەلا ئەفەندی: ئەبوو بەکری کوڕی حاجی مەلا عومەر ئەفەندی کوڕی مەلا ئەبوو بەکری کچك مولّلا (مەلای گچکە)یە لەساڵی (١٢٨٤هـ/ ١٨٦٧ز)لە قەلای هەولێر چاوی بەژیان هەڵهێناوە، لەرۆژی (٣٠ لەسەر١٩٤٢/١٢/٣١) لەکۆشکی خۆی لە(باداوە) کۆچی دوایی دەکات.
(٢٧) مەلا شێخ حسێن: ژیانی انسان تەفسیری قورئان، چاپی یەکەم چاپخانەی (نجاح) بغداد – ١٣٥٢.

سەرەنج:

ئەوکاتە مەلا حسێن شێخ سەعدی (فانی) لەدەشتی دزەییاتی مەلا بووە، دۆستی ئاغاکانی دزەییان بووە کەزۆر ڕێزیان لێ ناوە. لەبەر ئەو هۆکارە لەسە ربەرگی نامیلکەی کەدا دەستەواژەی ((کتێبخانەی ملا شیخ حسێن دزەیی)) نووسراوە. لەبەرخاتری ئەو ئاغایانە لەقەبی ((دزەیی)) بەکارهێناوە، لەونوسخەیەی کەلەساڵی (١٩٧٧) بەئامادەکەری ئەم باسەی پێشکەش کرد، وشەی ((دزەیی)) لابردبوو، لەلاپەڕەیەکی چاپکراوی زیاددا، لەژێر وێنەکەی ((المؤلف الشيخ ملا حسين الاربيلي))ی نووسیبوو، چونکە ئەوەی راستی بێ سەر بەو عەشیرەتە بەرێزەنەبوو.
(٢٨) شێخ مەلا حسین : جزوی عمّ: ژیانی انسان تەفسیری قران، چاپخانەی کەرخ- بەغدا- ١٣٥٣هـ (لەهەولێر لە دەرگەی قەیسەری لای مەلا سعدالله دەفرۆشرێ).
(٢٩) دیدار لەگەڵ مامۆستا بەشیر حسێن ٢٠٠٢/١/٢٤.
(٣٠) ئەومەلایانەی خوارەوە لەکاتی خۆیدا تەفسیرەکەی مەلا حسێنیان پەسەند کردووە.
١-مەلا محەمەد نووری (ئیمام ومودەریس).
٢- مەلا ئەحمەدی بانی(مودەریسی گوندی چقەمیرە).
٣- مەلا محەمەد ساڵح گوزەپانکێ.
٤- موردەیس زادە مەلا عەبدوڵڵا ئەفەندی (مودەریس لەهەولێر).
٥- مەلا شێخ جەلالوددینی بەرزنجی (ئیمام ومودەریسی گوندی ترپەسپیان).
(ئەو تەقریزانە، لەلاپەڕەیەکی تایبەتیدا چاپکراون، لەلایەن مەلا حسێنەوە بەچاپی ساڵی (١٩٣٣)ەوە لکێنراوە).
(٣١) لەساڵی (١٩٧٤) مامۆستا و زانا مەلا عەبدولکەریمی مودەریس لەوەڵامی سەرۆکایەتی دیوانی ئەوقاف – لەبەغدا بەم نامە رەسمیەی خوارەوە، تەفسیرەکەی نرخاندووەو داوای کردووە لەسە رئەرکی ئەوقاف لەچاپ بدرێ:

بسم الله الرحمن الرحيم

اشارة الى كتابكم المرقم 4035 في 1974/2/17 .. حول مطالعة الكتاب المخطوط باللغة الكردية في (تفسير القران الكريم) طالعتُ الكتاب بدقة وتأملتُ في التعبير عن معاني الايات الكريمة، فو جدته كتاباً مضبوطاً نافعاً للمسلمين في فهم مدلولى أي كلمة واي جملة وفي فهم حاصل المعنى بصورة مناسبة ولذلك ارى من الخير للمسلمين الموافقة و التفضل بالامر بطبعه تخليدا لهذا العمل المشكور وشكرا .

التوقيع
المخلص المحب
عبدالكريم محمد
المدرس في المعهد الاسلامي بالحضرة القادرية.

بەداخەوە لەگەڵ ئەو نرخاندنەش لەچاپدانی تەفسیرەکە چەند ساڵێکیش دواکەوت.
(٣٢) بەرگی یەکەمی ((ژیانی ئینسان تەفسیری قورئان)) لەساڵی (١٩٧٨) لە چاپخانەی (کوردستان) لەهەولێر لەچاپ دراوە، بەرگی دووەمی لەساڵی (١٩٨١) لەچاپخانەی (الحوادث) لەبەغدا، هی سێیەمی لەساڵی (١٩٨٣) لەچاپخانەی رۆشنبیری (هەولێر)، بەرگی چوارەم لەساڵی (١٩٨٥) لەچاپخانەی (الحوادث) وبەرگی پێنجەم لەچاپخانەی(ئیرشاد) لەبەغدا لەچاپ دراوە، م. بەشیر حسێن نووسویانیەتیەوەو بۆ چاپ ئامادەی کردوون، چەند بەرگێکی بەیارمەتی ئەمینداریەتی گشتی رۆشنبیری لاوانی ناوچەی کوردستان لەچاپ دراوە.

(٣٣) بڕوانە: (قەصیدەی بوردیە) وەرگێڕانی (مەلا حسین شێخ سعدی) (نووسینەوەو ئامادەکردنی بۆچاپ: بشیر حسین سعدی)- چاپخانەی ڕۆشنبیری هەولێر- ١٩٨٥- ل (٦)و (٦٦)" هەروا بڕوانە: عبدالله فرهادی : الاکلیل فی محاسن اربیل- اربیل – ٢٠٠١ ص (٣٣٣-٣٣٤)...

(٣٤) مەلا حسێن بۆ کاك بەشیری کوڕی گێڕابۆوە، کاتێ (لەسەرەتای سەدەی بیستەم) لەخزمەت شێخ ئەسعەدی نەقشبەندی هەولێری زادەدا ((صەحیحی بوخاری)) دەخوێنێ، ڕۆژێکیان ئەم پارچە شیعرە فارسیەی (شێخ ئەسعەد) کەلەبەری بووە بۆ شێخ دەخوێنێتەوە:

چشم امل نپوشم زان چشم چون ستاره
تاخوشتن نەبینم درپی گلوی قناره
تادامن تودارم باك از فلك ندارم
سر میکشم زعالم در جیب پاره پاره

شێخ پێی دەڵێ: چما ئەوە شیعری منە؟
مەلا حسێن دەڵێ: بەڵێ یاشێخ!

(٣٥) بڕوانە پەراوێزی ژمارە (٦) فەقێ و موستەعیدانی ئەوسەردەمە، حەزیان لە قسەی بەتۆیکلو هەڵێن و موعەمیات بووە. مەحبووبی (چارە دەساڵە)ش، ((پێغەمبەرە)) چاردە، واتە چوار جار (دە) کەدەکاتە(٤٠). محەمەد کوڕی عەبدوڵلا (د.خ) کەبوو بەپێغەمبەر لەتەمەنی چل ساڵان دابووە.

(٣٦) دیدار لەگەڵ مەلا حسین (فانی) لەزستانی (١٩٧٧) سەبارەت بە(نالی)یەوە فەرمووی: ((غەزەلەکانی نالی زۆر بەقووەتن.. لە (تەحید)داقسەی زۆری هەیە، پێدەچێ نەقشبەندی بووبێ)).

(٣٧) بڕوانە: پەراوێزی ژمارە (٢).

(٣٨) مەلا حسێن بەخۆی ئەوباسەی لەساڵی (١٩٧٧)دا بۆ ی گێرایەوە، پاشان کاك بەشیری کوڕی پەیوەندی بەنەوەکانی (ساڵح زەکی ساحیبقران) دەکات بۆ ئەوەی دیوانەکەی باوکی بگەڕێننەوە، پێی دەڵێن: ((فەوتاوە)).

(٣٩) مەلا حسێن شێخ سعدی: دیوانی فانی ، (بشیر حسین سعدی) کۆی کردۆتەوەو بۆ چاپ ئامادەی کردووە، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر ١٩٨٤.

(٤٠) مامۆستا بەشیر سەعدی لەساڵی (١٩٧٧)دا بەشێکی ئەوشیعرانەی بەدەسخەتی خۆیو بەحوزووری باوکی بۆ ئامادەکەری ئەم باسەی نووسیبوو.

(٤١) لەتێکستەکەی لای ئێمەدا ((جێگەی مەطلووب) نووسراوە لە ((دیوانی فانی))دا ((جێگەی مەقصود)) نوسراوە (ل-١٣).

(٤٢) دیوانی فانی: ل(١٣-١٤)

* * *

بەندی پێنجەم
کانی
عەبدولجەبار ئاغای دۆغرەمەچی
(١٨٩٧- ١٩٥٧/٥/١٢)

أ – ژیاننامەی ((کانی))

عەبدولجەبار ئاغای کوڕی حاجی مەلا عەبدوڕەحمانی کوڕی حاجی تەها کوڕی حاجی عەبدوڵلا کوڕی عەبدولقادر ئاغا کوڕی محمد ئاغای کوڕی قەرەنی دۆغرە مەچیە (١). لەبواری شیعردا تەخەلوسی ((کانی))یە.

لەساڵی (١٣١٥) هیجرییدا – کەدەکاتە (١٨٩٧) زایینی (٢) لەگەڕەکی ((سەرای)) لەئامێزی بنەماڵەیەکی هەرە کۆنی هەولێر چاوی بەژیان هەڵهێناوە.

سەبارەت بەڕەچەلەکی بنەماڵەی دۆغرەمەچیان، بۆچوونی جیاواز لەئارادایە، هەندێ کەس دەڵێن: دەچنەوە سەر بەگزادەکانی جافان(٣). هەندێکی تریش دەلێن:خۆشناون و لەبنجدا خەڵکی دێی ((گراو)) بووینە (٤).

سەبارەت بەدەسنیشان کردنی ساڵی هاتنە دنیاشی بۆ چوونی جیاواز هەبوو، پێشتروا باو بوو کەگۆیا لەساڵی (١٩٠٢)دا لەدایك بووە(٥)،بەلام لەساڵرۆژی حەڤدە هەمینی وەفاتیدا لەساڵی (١٩٧٥) ئەو هەڵەیە ڕاستکرایەوە، بەوردی ساڵی هاتنە دنیای (١٨٩٧) دەسنیشان کرا. (٦)

لەبەرتیشکی ئەو زانیاریانەی لەبەر دەستدان، پێدەچی ئەو زاتە. بەشێوەیەکی ڕێكو پێك لەهیچ قوتابخانەیەکدا نەیخوێندبێ. بەلام پێداویستیەکانی ژیانو هاندانی هەندێ لەخزمو کەسانی، بۆتە مایەی ئەوەی بۆماوەیەکی کەم بخرێتە بەر خوێندنو فێری بناما سەرەکیەکانی نووسینو خوێندنەوەبێ(٧). پاشان بەهەوڵو کۆششیخۆی، فێری زمانەکانی عەرەبیو تورکیو فارسی بووە. لەڕێگای خوێندنەوەش دا هەوڵی داوە کوردییەکەی بەهێزتر بکات.

((کانی)) دۆستو هاونشینی دەستەیەك زانای ئایینیو گەورە پیاو و نووسەر وشاعیرانی سەردەمەکەی بووە.. وەکو: محمد مفتی (١٨٧٣- ١٨٤٥)و عەبدوڕەزاق ئاغای عوزێریو مەلا ئیبراهیم دۆغرەمەچیو عەلی پاشای

دۆغرامەچیو ناسیح حەیدەری (١٨٩٨ – ١٩٨٦)و شەریف میهری (١٩٠٣ – ١٩٤٢) وشێخ جەلال (نووری) وشێخ نووری شیروانیو مەلا عەبدوسەلامی مفتیو رەشاد مفتیو (خوارزای)و بورهان جاهیدی (برازای)، بێجگە لەوانە لەگەڵ حسێن حوزنیو گیوی موکریانیو مەلا محمدی کۆییو مەلا مەحموودی (بێخود)و زەکی هەناریو صافی هێرانیو رەفیق حیلمیدا (٨) ئاشنایەتی هەبووە .

م. کەریم شارەزا دەڵێ: (کانی) هەردەم لەناوکەشو هەوایێکی ئەندێشە داری شاعیرانەو لە دنیاییێکی پڕ لەزانیاریو ئەدەبیاتدا ژیاوە. توا نیویەتی لەرێگەی خوێندنەوەو خۆ فێرکردنەوە، خۆیپێ بگەیێنێو شیعر بهۆنێتەوەو پەنجە لە پەنجەی زاناو شاعیرە ناودارەکانی کورد بدات .(٩)

(کانی) لەساڵی(١٩٢٨)دا بەسیفەتی فەرمانبەر لەدامو دەزگاکانی میرییدا دادەمەزرێ. تاساڵی (١٩٤٤)لە هەولێرو کەندێناوەو گوێرو شەقلاوەو قوشتەپەو رەواندزو کۆیەدا خزمەت دەکا. لە (١٩٤٤/١١/١٦)یشەوە تا رۆژی وەفاتی (١٩٥٧) لە دامو دەزگاکانی میری لەشاریهەولێردا، درێژە بەخزمەتی دەدات .(١٠)

(کانی) پیاوێکی قسەخۆشو رەوشت بەرزو دەستو دڵ پاکو دڵسۆزی گەلو نیشتمان بووە. قسەی نابەجێو رەفتاری بەدو ناشیرینی لەکەس قبوول نەکردووە. لە ناڵە بارترین ارودۆخدا، خۆڕاگرو ورەبەرز بووە. بەشعری رەخنەئامێزەوە گاڵتەی بەهەندێ دیاردە کردووە، هەندێ جاریش ناچارکراوە بەچەشنێکی کۆمیدی بەرپەرچی کەسانی فشۆڵ بداتەوە!.

جارێکیان موتەسەرفێکی هەولێر داوای لێ دەکات بەهۆنراوەیەك مەدحی بکات. بۆ ئەوەی لە پۆستێکی میرییدا دایمەزرێنێ. عەبدولجەبار ئاغای (کانی) بەم هۆنراوەیە وەڵامی دەداتەوە:

سەرفرۆ ناکەم بۆ عالەم چونکی عالی هیمەتم

ناچوێنم بۆ هەموو دنیا لە دەستم رەغبەتم .(١١)

کاربەدەستەکە بەسەرخۆیدا دەشکێتەوە. شەرم دایدەگرێ، یەکسەر فەرمانی دامەزاندنی دەر دەکات.

لەرۆژی (١٩٥٧/٥/١٢)دا، دڵە پڕلە هیواو ئاواتەکەی (کانی) لەلێدان دەکەوێ وخوا حافیزی لە وڵاتو خۆشەویستان دەکات، تەرمەکەی لە قەبرستانی گەورەی شار، لە ئاغەڵیدۆغرەمەچییاندا بەخاك دەسپێردرێ.

ئەوبەیتە شیعریە لەسەر کێلی ئارامگاکەیدا هەڵکەندراوە:

خزمینە وەرن تاکو بەقوربانی وەتەن بین

قوربانی چیاو دەشتو بیابانی وەتەن بین.(١٢)

* * *

ب.– پلەوپایەی ئەدەبی (کانی)و بەرهەمەکانی

شیعرەکانی ((کانی)) لە زووەوە – لەرۆژگاری خوێدا – سەرنجی شاعیرو نووسەرو بەهرەمەندو ئەدەب دۆستانی راکێشابوو. لەهەندێ (بۆنە)دا، بەتایبەتی لە ئاهەنگەکانی مەولوودی پێغەمبەر (د.خ) غەزەلەکانی بە شێوەی ((مەقام)) لەلایەن مەقام زانو دەنگ خۆشی هەولێری ((حاجی عەبدوڵلای دەف ژەن)) (١٣)ەوە پێشکەش کراوە.(١٤) هەروا حەیران بێژی گەورەو ناسراوی کورد ((رەسوول بێزار گەردی)) لەبەشی کوردی رادیۆی بەغدا دا، چەند پارچە شیعرێکی ((کانی)) بەشێوەی ستران پێشکەش کردووە .(١٥)

غەزەلی ((خزمینە وەرن تاکو بەقوربانی وەتەن بین)) لەلایەن شاعیری جوانەمەرگی هەولێری ((محمد شەریف میهری))یەوە (١٩٠٣– ١٩٤٢) بەتەرزێکی جوان تەخمیس کراوە.(١٦) دوو پارچە شیعری دیکەیشی بەجیا لەلایەن شاعیری ناودار ((بوهان جاهید)) (١٩١٨– ١٩٩١)و پارێزرە ((محمد سائیب نەقشبەندی))یەوە کراون بە پێنج خشتەکی.(١٧). شاعیری کلاسیکی ناوداری کورد مەلامەحموودی ((بیخود))یش (١٨٧٩– ١٩٥٥) هۆنراوەیەکی لەستایشی ((کانی)) لەکۆتایی سییەکانی سەدەی بیستەم دا نووسیوە.(١٨) لەساڵانی (١٩٣٥– ١٩٣٦) کەگۆڤاری (روناکی) لەهەولێردا دەرچووە، چەند هۆنراوەیەکی ((کانی)) تیایدا بڵاوکراونەتەوە(١٩)، لەناوەڕاستی پەنجاکانی سەدەی بیستەمیش، لەگۆڤاری ((هەتاو))دا ناو بەناو شیعری ((کانی)) بڵاوکراوەتەوە.(٢٠) ئەو نوختانەی سەرەو، نیشانەی ئەوەن کەلە سییەکانی سەدەی بیستەمەوە ناوی ((کانی)) کەوتۆتە بەر چاوان ولە نێوەندی رۆشنبیری کوردییدا پلەیەکی تایبەتی پەیداکردووە .

((کانی)) دوو کتێبی چاپکراوی هەیە کە ئەمانەن:

١– داستانی ((لەیلو جنوون)) : لەبنجدا شاکارێکی ئەدەبی شاعیری گەورەی تورك ((فزوولی))یە (١٤٩٨– ١٥٥٦)ز، عەبدولجەبار ئاغای ((کانی)) بەهۆنراوە، لەقاڵبی مەسنەوییدا بۆ سەر زمانی کوردی تەرجەمەی کردوەو بەرگێکی قەشەنگی کوردیی لەبەر کردووە. سێ جاران ئەو بەرهەمەی ((کانی)) لەچاپخانەی ((کوردستان)) لەچاپدراوە. (٢١) مامۆستا خانزاد عەلی قادر، لەنامەی ماجستێرییدا: ((رەنگدانەوەی لەیلاو مەجنوون لە ئەدەبی کوردیدا)) (١٩٩٢) لە چەند لایەنێکی بەرهەکەی ((کانی)) کۆلیوەتەوەو نرخی هونەریو مێژوویی لە بواری ئەدەبیاتی کوردییدا دەسنیشان کردووە.(٢٢)

٢– ((دیوانی کانی)): لەلایەن م. موەفەق ئەکرەم –کانی –کوڕەزای شاعیرەوە، کۆکراوەتەوە، م . کەریم شارەزا پێشەکیی بۆ نووسیوە، لەساڵی (١٩٨٠)دا لەبەغدا لەچاپدراوە.

ئەم کتێبە کەبەناونیشانی ((دیوانی کانی))ە، بێجگە لەشیعرە پەرتەوازەکانی شاعیر، کۆمەڵێك شیعرو نووسینی پەیوەندار بەشاعیرەوە لەخۆ گرتووە .

ج- چاوپیاخشاندنێکی خێرا بەدیوانی کانیدا:

بەشێکی شیعرەکانی ((کانی)) لەقاڵبی ((غەزال))و چوارین ((وپێنج خشتەکی)) دان، بەشەکەی تریشی- بێجگە لە فەردەکانی- لەبنەماکانی شیعری کلاسیکی دوور کەوتوو نەتەوە وخزاونەتەوە ناوخانەی شیعری میللیەوە.

لەرووی ناوە رۆکیشەوە، بریتین لە شیعری ئەڤینی (تەشبیب)و مەینۆشیۆ شانازیو ستایش و (هەجو)و پەندوحیکمەت و شیعری موناسەبات. بۆی هەیە بگوترێ بەکوردییەکی رەوان و ئاوازدارەوە نووسراون، شێوەی ئاخافتنی هەولێر بەسەریاندا زاڵە، خوێنەری ئاسایی بەماندوو بوونێکی کەم لەناوەڕۆکی شیعرەکان حاڵی دەبێ.

جگە بەکارهێنانی هەندێ وشەو پەیڤی عەرەبیو فارسی، شاعیر ئەوەندە خۆی بەهونەرەکانی بەلاغە ورەوانبێژییەوە خەریك نەکردووە. ئەو نوختەیەش هێمایەکە کە(کانی) یەسەلیقە شاعیر بووە، لای ئەو شیعربە سرووش و ئیلهامەوە پەیوەست بووە.

لەو شیعرانەیکە مۆرکی کلاسیکیان پێوەیە، شاعیر پەنای بۆ کۆمەڵێك تەعبیراتی باوی شاعیرە کلاسیکیەکانی کوردو میللەتانی تری رۆژهەڵاتی موسلمان بردووە.

لەغەزەلێکدا دەڵێ:

ساقی وەرە ئیمشۆکە لەبۆم تێکە پیالە.
بۆمەزە لەرووت کافیە ئەم دانەیی خاڵە.
....
....
چەند خۆشە بکەم دائیمە من وەسفی جەماڵت
زوڵفت شەوی تاریکە. برۆت عەینی هێلالە[٢٣]

لەو دووبەیتەی سەرەوەدا. وشەکانی ((ساقی))و ((پیاڵە))و (دانەیی خاڵ)و (جەمال)و (زولف)و (برۆ)و (هیلال) بەکارهاتوون. (زولف)بە شەوی تاریك و (برۆ) بەهیلال شوبهێنراوە کەدوو وەسفی باوی شیعری کلاسیکین. وشەکانی (ساقی)و (دانەیی خال) وئەوانیتریش بەمەعنای حەقیقی بەکار هێنراون، جگەلە مانا رواڵەتیەکانیان، مانای شاردراوەی تریان نیە.

هەمان یاسا بەسەر وشەی((غەمزە))ی بەیتی خوارەوەش تەتبیق دەکرێ:

ئەمرۆ چ عەجەب هاتیی لە پێشم گوزەرت کرد
جانم لە بەدەن جانە بەیەك غەمزە[٢٤] دەرت کرد

وشەکانی ((جانم))و ((جانە))ش لەباتی ((گیانم))و ((گیانە))دا بەکارهێنراون، ئەم دیاردەیە لەهەندێ شیعری ((کانی))دا دووبارە دەبێتەوە.

لەهۆنراوەیەکی ئەڤینی دیکەشدا کە لەقاڵبی چوارین داڕێژراوە ((کانی)) بەم تەرجیع بەندە کۆتایی بەهۆنراوەکە هێناوە:

سەد ئەسمەری شیرین سوخەن وعاقل وخۆش خوو
سەد سوحبەتی خۆش جلوەنما عەنبەری گێسوو
سەد دعارضی گوڵ ئەهلی سەفا، شاهیدو مەهروو
هەرێیکی بەسەد لەهجە بڵێ: (کانی) بفەرموو!
(مەیلم لەتۆ ڕەت نابێ ئەیا شۆخی ستەمکار
رۆح وبەدەنم جانە بەقوربانتە سەدجار)[٢٥].

(کانی) لەو هۆنراوەیەدا، وەستایانە وشەو تەعبیراتی فارسیو عەرەبی بەکارهێناوە، ریتم و مۆسیقاو ئاوازێکی جوانی ئاخنیوەتە ناو بەیتەکانیەوە.

ئاشکرایە کەوەختێك لەو جۆرە شیعرانە دەکۆڵرێتەوە، پێویستە مرۆڤ تەواوی باروودخی رۆشنبیریو سیاسیو کۆمەڵایەتی ئەو قۆناغە لەبەر چاو بگرێ، چونکە ئەوساکە بەکارهێنانی وشەو تەعبیراتی بیانی، بەشێك بووە لە بنیاتی هۆنراوە. پاشان بزووتنەوەی نوێ خوازی سەری هەڵدا، بژار کردنی زمانی کوردی لەوشەی بیانی ئامانجێکی سەرەکیی ئەو بزوتنەوەیەبوو..

لەبواری نیشتمان پەروەرییدا، (کانی) چەند پارچەشیعرێکی جوانی هەیە، ناودارترینیان ئەوپارچە شیعرەی خوارەوەیە کەپێشتریش ئاماژەی بۆ کراوە:

خزمینەوەرن تاکو بەقوربانی وەتەن بین
قوربانی چیاو دەشت و بیابانی وەتەن بین

تاكەی لەكون وقوژبنی وێرانە بمینێن
بائیدی لە سەركۆششی عیمران وەتەن بین

تادەڵێ:

تاكەی ئەدوێی (كانی) لەئەوسافی خەت و خاڵ
واچاكە لەمەولا كەغەزەلخوانی وەتەن بین[٢٦]!

لەبواری شانازی بەخۆكرنیشدا ئەم هۆنراوەیە باشترین نمونەی شیعرەكانیەتی:
سەرفرۆناكەم بۆعالەم چونكە عالی هیمەتم
ناچوێنم بۆ هەموو دنیا لەدەستم رەغبەتم
نابمە سائیل لەعالەم، سائیلە عالەم بەخوا
عیزەتی نەفسم هەیە ناڵێمە (حاتەم) قیبلەتم

تادەڵێ:

عاریفی عەسرم، ئەدیبم، حوڕ وسەربەستو فەهییم
بێ موحابا شاعیرم، مەشهوورە(كانی) شوهرەتم[٢٧].

لەمەیـدانی هەجووشـدا (كـانی) ئەسـپی خـۆی تـاوداوە، لەداشـۆرینی فەرمانبـەرێكی نـەفامو بەدفیسـاڵدا، كەلەدایەرەكەیـدا كـاری كـردووەو هەمیشـە خـەریكی جرتـو فـرتو خـۆ هەڵكێشـان بـووە، (كـانی) بـە (كـەرە دێـزەی) شوبهاندووەو هەشت پارچە چوارینی پێشكەش كردووە:

هەیتم كەرەكی دێزە چ عیفریتو بەهێزە
وەك جووتی دەكا راستە خەتی ریزی لەرێزە
جۆی ناوێ بەرەڵای كەلەناو پووش وپەرێزە
(قوربانی گونت بێ دەنی مەشرەب كەرەدێزە)
لەئەرطرافێكی دیكەدا دەڵێ:
وەك ئەسپە سەر و گەردەنی گوێی قیت وجوانە
باكی نییە هەر چەندی بكەی باری كرانە!
ئەمسالی نییە قەتعی لەناو قەومی (كەر) انە[٢٨].
(.................................)

بەبۆنـەی دروسـت كردنـی سـاختمانی قوتابخانـەی یەكـەمی هەولێریشـەوە (كـانی) لەسـاڵی (١٩٣٠)دا شـیعرێكی نووسیوە، تیایدا دەڵێ:

لەهەولێر مەدرەسەی یێكەم گوشا بوو
هەموو مەكتەبب لەهەژمەت مونحەنا بوو[٢٩].

بۆژنانیش شیعرێكی نووسیوە:

ئەم یتە بۆ ژنانە
بۆ خراپ وچاكانە
......
.....
هەندێك ژن، هەندێك ژانە
هەندێك رۆحی رەوانە
....
....
هەندێك نیشی بوختانە
هەندێك سوسن و رەیحانە[٣٠].

هـەروەكو بینیمـان، بـۆی هەیـە (كـانی) هـەم لەخانـەی شـاعیرانی كلاسـیكدا پـۆلین بكـرێ، هـەمیش لەگـەڵ شاعیرانی میللیدا ناوی تۆمار بكرێ.

ئەگـەر جۆرەكزیـەك، یاچەشنە لاوازییـەك، لەهەنـدێ لەهۆنراوەكانیـدا بـەدی بكـرێ، ئەمـە ئـەوە ناگەیـەنێ ئـەم شـاعیرە رۆڵـی مێـژوویی خـۆی نـەبینیووە بـەڵكو، هـەروەكو بینیمـان، لـەو قۆناغـەی كەتیایـدا ژیـاوە، بەوپـەڕی لێوەشـاوییەوە، وەكـو یـەكێك لەپێشـەنگەكانی شـیعری كـوردی لەهـەولێردا رۆڵـی خـۆی بینیـوەو ئـەركی سەرشـانی خۆی ئەنجام داوە.

سەرەنج و پەراوێز

(١) كـانی: دیـوانی كـانی (موەفـەق ئـەكرەم كـانی كـۆی كردۆتـەوە). (كـەریم شـارەزا پێشـەكەی بـۆ نووسـیوەولێكی داوەتەوە) چاپخانەی (الحوادپ) بەغدا – ١٩٨٠– ل(٥).
(٢) كەسـایەتی و شـاعیری هـەولێری: عەبـدورەزاق ئاغـای عـوزێزی – كەبۆماوەیـەك لـەكۆتایی سـەدەی

نۆزدەهەم وسەرەتای سەدی بیستەمدا سەرۆکی شارەوانی هەولێربووە- بەباوکی (کانی) دەڵێ: ناوی لێ بنێن ((عبدالجبار اغا))،چونکە ئەو (ناوە) بەکۆکردنەوەی حەرفەکانی (بەپێی سیستەمی ئەبجەدی)، ساڵی لەدایک بوونیەتی(١٣١٥)هـ.

} خوالێخۆشبوو (حاجی ئەکرەم)ی کوڕی (کانی) لەساڵی (١٩٧٥)دا ئەم حیکایەتەی بۆئامادەکەری ئەوباسە گێرایەوە{ هەروا لەم بارەیەوە بڕوانە ئەم سەرچاوانەی خوارەوە:

أ- وتاری: ((فی ژکری وفاە الشاعر الکردی (کانی) شاعر الحب والوگنیە))- رۆژنامەی (التاخی))- ژمارە (١٩٠٧)، بەغدا- ١٩٧٥/٥/١٢. ل (٣).

ب- کەریم شارەزا: ((کانی کێ یەو لەچ ساڵێکدا لەدایک بووە؟)) گ ((بەیان))- ژمارە (٦١) – بەغدا- ١٩٨٠. ل(٢٠-٢٥).

ج- ((دیوانی کانی))- ل (٧).

د- کەریم شارەزا: لەسیی حەوتەمین ساڵرۆژی کۆچی دوایی شاعیری شیعری سەر بەرزی کانی (١٨٩٧-١٩٥٧).رۆژنامەی ((برایەتی)) ژمارە (١٩٤٣)- هەولێر- ١٩٩٤- ل(٦).

(٣) گۆڤاری ((هەتاو))- ژمارە (٩٧)- هەولێر (١٩٥٧/٥/٢٠) ل (٢١)" کانی: لەیلو مەجنوون، چاپی سێیەم- هەولێر- ١٩٦٩- ل (٣)" (دیوانی کانی)، ل(٧).

(٤) ناسیح حەیدەری : دیوانی حەیدەری. (شێروان حەیدەری ئامادەی کردووە)- هەولێر- ٢٠٠٠- ل (٢٥٦).

سەرەنج:

(گڕاو) گوندێکە لەقەد پاڵی چیای پیرمام (هاوینە هەواری سەلاحەدین) لەپارێزگای هەولێر، قوتابخانەیەکی زانستیی کۆنی لێ بووە.

(٥) عبدالغنی علی یحیی: بیرەوەری شاعیری نەمر ((کانی)) گۆڤاری ((هەولێر))- ژمارە (١) ساڵی دووەم- هەولێر- مایسی/ ١٩٧١- ل (٣).

سەرەنج:

ئەوکاتە شارەوانی هەولێر ئەو گۆڤارەی دەردەکرد، هەروا بڕوانە: محمد امین پێنجوێنی: کانی. (گۆڤاری (کاروان، ژمارە (٣٢). هەولێر – ١٩٨٥- ل(٤).

(٦) بڕوانە پەراوێزی ژمارە (٢).

(٧) دیوانی (کانی)، ل (١٠).

(٨) (دیوانی کانی)، ل (١١).

(٩) هەر ئەوێ ل (١١).

(١٠) هەر ئەوێ ل (١١-١٢).

(١١) دیوانی کانی- ل (٢٧).

(١٢) لەسەر کێلی ئارامگاکەی لە قەبرستانی گەورەی هەولێردا ئەو شعرە هەڵکەنراوە.

(١٣) حاجی عەبدوڵڵای مەقامزانو و دەف ژەن: کوڕی خەلیفە یونسی نانەوا کوڕی دەروێش قادری خۆشناوە: لەساڵی (١٩٠٢) لەگەڕەکی عارەبان لەشاری هەولێر لەدایک بووە، قورئانی پیرۆز وهەندێ کتێبی سەرەتایی لەخزمەتی مامۆستایان: مەلا محەمەدی دێرە برووشە (لەمزگەوتی دێرە برووشە) و مەلا عەبدوڵڵای مەلا محەمەد ئەمینی بێتواتەییو مامۆستا ئەلیاس ئەفەندی (لەمزگەوتی شێخی چۆلی)دا دەخوێنێ، دەنگی زۆر ناسکو خۆش بوو، لەتەجوییدو مەقامدا شارەزا بوو، لەزۆربەی ئاهەنگەکانی مەلوودی پێغەمبەردا بەخۆی وتیپەکەی کەلە (پاپخە کۆر)و موتەلەیبو دەرویش ئەحمەدو هی تر پێك هاتبوو بەشداریان دەکرد. دۆستی (صافی هێرانی) بووە لەرۆژی (٥) مایسی / ١٩٦٣ کۆچی دوایی کردووە، تەرمەکەی لەگۆڕستانی (ئیمام محەمەد) بەخاك سپێردراوە..

}بڕوانە: جەلال خدر: حاجی عەبدوڵڵای مەقامزانو دەفژەن: (١٩٠٢-١٩٦٣){ – گۆڤاری ((هەولێر)) – ژمارە (٧) هاوینی ساڵی (٢٠٠٠). ل (٩٦- ١٠٠).

(١٤) (کانی) هاوڕێی حاجی عەبدوڵڵای دەفژەن بووە، لەهۆنراوەی ((کەرە دێزە))دا بەم شێوەیە باسی دەکات:

پێستیشی دەغارێ لەبۆ دەف بیدەمە (حاجی)
دەکرێتەوە ئەوجا لەمەقام (حاجی) میزاجی
لێدەدەفی کەر (پاپخەکوێر) کەتیە رەواجی
قوربانی گونت بێ دەنی مەشرەب کەرە دێزە!

} بڕوانە: دیوانی کانی – ل (٣٦){.

(١٥) رسول بێزار گەردی: بژار. چاپخانەی (دار المعرفە) بەغدا- مانگی گولان- ١٩٥٧- ل (٥٦-٥٧).

(١٦) (بەشێك لەدیوانی میهری) – بژاردنو ئامادە کردنی عزیز گەردی، چاپخانەی راپەڕین- سلێمانی- ١٩٧٧، ل(٦٢)" (دیوانی کانی)، ل (٦٥-٦٧)" د. عەبدوڵلا حەداد: ژیاننامەو شیعرەکانی (میهری)- هەولێر ١٩٩٧، ل(٣٦).

(١٧) دیوانی کانی)، ل (٦٨-٧٢).

(١٨) (دیوانی کانی) ل (٧٥-٧٦).

(١٩) (دیوانی کانی) ل (٥٦) و (٦٣).

(٢٠) بڕوانە ئەو ژمارانە خوارەوەی گۆڤاری ((هەتاو) کە لەهەولێر دەرچووە:
- ژمارە (٧) لە ١٩٥٤/٨/١٥- ل (٣).
- ژمارە (٢٤) لە ١٩٥٥/٣/١٠- ل (٥٠).
- ژمارە (٢٧) ١٩٥٥/٤/١٠ ل (١٠-١١).

(٢١) چاپی دووەمی (لەیل و مەجنون) لەساڵی (١٩٦١)و چاپی سێیەمیشی لەساڵی (١٩٦٩)دا لە چاپخانەی کوردستان لەهەولێر لەلایەن م. گیوی موکریانیەوە بڵاو کراوەتەوە.

(٢٢) خانزاد عەلی قادر: رەنگدانەوەی لەیلاو مەجنوون لەئەدەبی کوردی دا (نامەی ماجستێر لەئەدەبی کوردیدا) لەساڵی (١٩٩٢) بەکۆلیجی ئادابی زانکۆی سەلاحەدین پێشکەشکراوە (بەئامێری چاپ لەچاپ دراوە) - ل (١٦٣-١٦٩).

(٢٣) دیوانی کانی- ل (٤١).
(٢٤) دیوانی کانی- ل (٤٥)
(٢٥) دیوانی کانی- ل (٥٠)
(٢٦) دیوانی کانی- ل (٢٨).
(٢٧) دیوانی کانی- ل (٢٧).
(٢٨) دیوانی کانی- ل (٣٤-٣٧).
(٢٩) دیوانی کانی- ل (٣٩).
(٣٠) دیوانی کانی- ل(٣٧-٣٨).

بەندی شەشەم

ناسیح حەیدەری (١٨٩٨-١٩٨٦)

أ- ژیاننامەی ناسیح حەیدەری

ناسیح کوڕی عەبدوڵلا ئەفەندی کوڕی مەلا سەبغەتوڵلای گچکەی کوڕی مەلاسەبغەتوڵلای گەورەیە، بە نۆ پشت دەچێتەوە سەرمەلا حەیدەری یەکەمەوە(١).

دایکی (هەیبەت خانی) کچی عاسم ئەفەندی وخوشکی ئیبراهیم حەقی ئەفەندی حەیدەری زادەی شێخوئیسلامە(٢).

ناسیح حەیدەری لەساڵی (١٨٩٨)، لە گەڕەکی سەرا لەقەڵای هەولێرێ پێی ناوەتە کۆڕی ژیانەوە. لەتەمەنی شەش ساڵیدا خراوەتەبەر خوێندن(٣). لەساڵی (١٩٠٨)دا باوکی پۆستیقازیەتی (نائب الشرع)ی لەکوردستانی باکووردا وەردەگری، لەوێش درێژە بە خوێندن دەدا. لەساڵی (١٩١٠)دا عەبدوڵلا ئەفەندی باوکی لەتافی لاویی‌دا لەشاری جەزیرەی (بۆتان)دا کۆچی دوایی دەکات(٤)، ناسیح و سەعید ئەفەندی برا گەورەی لەگەڵ دایکیان بەدڵشکاوی و بەکوڵێ خەمەوە دەگەڕێنەوە بۆ شاری هەولێر. ئەوساکە تەمەنی دوانزادە ساڵان بووەو لەمەکتەبی میرییدا درێژە بەخوێندن دەدات(٥).

لەساڵی (١٩١٦) لەگەرمەی جەنگی جیهانی یەکەمدا،بەهۆی لەبەریەك ترازانی دام و دەزگاکانی دەوڵەتی‌عوسمانی و تێکچوونی بارو دۆخی زانستی، دەستی لەخوێندنی رەسمی هەڵگرتووە، رووی دەمی لەخوێندنی مەدرەسەی ئایینی کردووە(٦).

بۆ ماوەی نزیکەی دووساڵ خەریکی خوێندنی (صرف)و (نحو)ی عەرەبی و (منطق) بووە. لەبواری زانستی (صرف)دا، تەصریفی مەلا عەلی و (زنجانی)و (مراح)و (مقصود)و (جامی)و (کافیە)و (اظهار)و عەوامیلی جورجانی و (انموذج)ی تەواو کردووە. لەزانستی (منطق)شدا: ((فناری)و (قول احمد)ی خوێندووە. لەبەر درێژە پێدانی شەڕوگرانی وقات و قڕی، دەستی لەخوێندن هەڵگرتووە(٧).

ناسیح حەیدەری دەڵێ: کاتێك کەجەنگ برایەوە ئینگلیزەکان لەپاییزی ساڵی (١٩١٨)دا هەولێریان داگیرکرد، من دەستم لە خوێندن هەڵگرتبوو. ببوومە خوێندەوارێکی باش،هەر کتێبێکی عەرەبی و تورکی و فارسی و دیوانی شیعری شاعیرە ناودارەکانی کوردم کەوتبایە بەردەست، بەوردی هەموویانم دەخوێندەوە، بەربەرە توانیم شارەزاییێکی تەواو لە زمان و ئەدەبیاتانەدا پەیدا بکەم(٨).

هەر لەوساڵەدا (١٩١٨) سەعید ئەفەندی برا گەورەی ناسیح لەتەمەنی بیست و دوو ساڵیدا کۆچی دوایی دەکات.(٩) ئەم مەرگەساتە جەرگ بڕە تەواو بارودۆخی خێزانەکەیان دەشلەژێنێ لەساڵی (١٩٢٠)دا سەبغەتوڵلا ئەفەندی‌گچکەی کوڕی سەبغەتوڵلای گەورەی باپیریشی وەفات دەکات(١٠)..

ئەو ماوەیە، ناڵەبارترین قۆناغی ژیانی شاعیرمان بووە، لەشکری خەم لەهەموولایەکەوە ئابلووقەی داوە، ئەرکی دڵدانەوەی دایکی جەرگ سووتاویشی لەئەستۆدابووە. ئەو دایکەمیهرەبان و ئایندارەش لەئاستی خۆیەوە تێکۆشاوە خەم‌وخەفەتی کوڕە تاقانەکەی سووك کاتەوە. ئەوهەناسە غەماوییە،لەساڵێ (١٩٣٥)دا، لەوهۆنراوەیەدا رەنگی داوە تەوە کە بەبۆنەی کۆچی دوایی دایکیدا هۆنیویەتیەوە:

دەستی کرد دیسان بەباران هەوری غەم
ساخودا (ناسیح) دەڵێ: من چی- بکەم؟
رۆیی (هەیبەت خان) لەبۆ قەسری جینان
سەد دریغ واحەسرەتا بۆ دایکە کەم(١١)!

ئەو ئاوازە خەماوی و حەسرەت ئامێزە، تادواساتەکانی ژیانی ناسیح حەیدەری، رەگەزێکی دیاری پێکهاتەی کەسایەتیەکەی بوو.

لەساڵی (١٩٢٥)دا بەفەرمانبەری میری دادەمەزرێ، بۆماوەی (٣٠) ساڵ لەدادگاکانی (هەولێر)و

(کەرکووك)و (سلێمانی)دا کاری کردووە، لەساڵی (١٩٥٥) دا لەسەر داوای خۆی خانەنشین کراوە(١٢) ئیتر خەریکی زراعەتو کشتوکاڵ بووە.

بەوپێیەی ئەو زاتە یەکێك بووە لەکەسایەتی کۆمەلایەتیو رۆشنبیرییە هەرە دیارەکانی شاری هەولێر،لەگەڵ سەرجەم گەورە پیاوو زاناو مەلا ونووسەر وشاعیرو خوێندەوارانی هەولێرو دەوروبەرییدا ئاشنایەتیەکی رێك وپێکی هەبووە، هەروا بەحوکمی کارکردنی لەسلێمانیو کەرکووك، چەندین نووسەر و شاعیرو رووناکبیری ئەودووشارەی لەنزیکەوە ناسیووەو لەگەڵیانا رایبواردووە(١٣).

لەتەمەنی پیریشدا، دیوەخانی (ناسیح حەیدەری) ئاوەدان بوو، کەسانی قەدرزانو سیاسیو شاعیرو نووسەرو رووناکبیران روویان تێ دەکردو سوودیان لەقسەخۆشەکانی وەردەگرت، سەبارەت بە رەچەڵەك ومێژووی کوردستان بەگشتیو هەولێر بەتایبەتی وەلامی گەلێ پرسیاریان دەست دەکەوت(١٤) . چونکە لەپاڵ شارەزایی لە بواری شیعرو ئەدەبیاتدا رەچەلەکناسێکی کەم وێنە بوو، هەروا ئاگای لەدەیان رووداوی مێژوویی بوو، لەهەمان کاتدا خاوەنی بیرێکی تیژو یادێکی بەهێز بوو، پیری بەهیچ کلۆجێك نەیتوانی بوو کا رلەبیرو مێشکی بکات.

لەرۆژی ١٩٨٦/١١/٢ دڵە پڕ لەخەمەکەی، لەتەمەنی هەشتاو هەشت ساڵیدا لەلێدانی دەکەوێ وتەرمەکەی لەقەبرستانی حەیدەریاندا بەخاك دەسپێردرێ.. .

بەمەرگی ناسیح حەیدەری سوارچاکێکی قاڵبووی شیعر وئەدەبیاتی کوردیو پاسەوانێکی وەفاداری یادگارە جوانەکانی شاری هەولێری دێرینمان لەدەست چوو.

ب - ناسیح حەیدەری ودنیای شیعرو ئەدەبیات

ناسیح حەیدەری- هەروەکو خۆی فەرموویەتی: - لەوکاتەی کە لەمەدرسە ئایینیەکەی قەلاتدا خەریکی خوێندن بووە (١٩١٦-١٩١٨). لەرێگەی برا جوانەمەرگەکەی (سەعید ئەفەندییەوە) بەدنیای ئەدەبیاتدا شادبووە. یەکەم جار مەیلو ئارزووی بەرەو دنیای چوار چوارینەکانی (خەیام) چووە. لەکاتی خوێندنی دەرسی فارسیشدا شیعرەکانیسەعدی شیرازی (١٢٩١ز) لەبەر کردووە(١٥).

لەبەرتیشکی پێنج خشتەکیەکانی حەیدەریدا، روون دەبێتەوە کە شیعرەکانی مەولانا خالیدی نەقشبەندی (١٧٨٧- ١٨٢٧)(١٦) ومەلا خدری نالی (١٨٠٠؟ -١٨٧٣)و عەبدورەحمان بەگی ساحێبقران (سالم) (١٨٠٥-١٨٦٩)و حاجی قادری کۆیی (١٨٢٤؟-١٨٩٧) ومەحوی (١٨٣٢-١٩٠٦) وشێخ رەزای تاڵەبانی (١٨٣٥-١٩١٠))و (وەفایی)و (صافی)و (زێوەر) و (عەلی باپیر ئاغا)و (نووری شێخ ساڵح) وهی تر بە دڵی بووبنو لەلایەیدا پەسەند بووبن(١٧). بەقسەی م. کەریم شارەزا: مەستی شیعرە پڕ وردەکارییەکانی (نالی) وشیعرە ناسكو پاراوەکانی (وەفایی) بووە(١٨).

ئەگەرچی حەیدەری دەیان شاعیری هاوچەرخی خۆی ناسیبوو ،بەلام بۆ مێژوو پێویستە بوترێ شێخ نووری شێخ ساڵح (١٨٩٨-١٩٥٨) رێزێکی تایبەتی لە لادا هەبوو بەوپێیەی کەدۆستی بووەو خاوەنی رەوشتێکی بەرز بووە، چونکە (حەیدەری) لەنرخاندنی ئەوکەسانەی کەناسیبوونی بەپلەی یەکەم حسیبێکی تایبەتی بۆ رەوشتو ئەخلاقیانی دەکرد. هەر لەم روانگەوە تەئکیدی دەکردەوە کە پێویستە مێژوونووس لەتۆمارکردنی رووداوەکانی مێژوودا، بێ لایەن و وردبێ، بۆ دەسخستنی سەرەنجامی سوود بەخشیش، نابێ رووالەتی مێژوو بشێوێنێ، لەم بارەیەوە هەڵوێستی ئیبراهیم حەقی حەیدەری زادەی (خاڵی)، بەنموونە دەهێنایەوە.

حەیدەری لەپاڵ زمانی کوردییدا،عەرەبیو فارسیو تورکی دەزانی،ئاگاداری چەند لایەنێکی مێژووی ئەدەبیاتی ئەو میللەتانەش بوو.هەروا کۆمەڵێك غەزەلی شاعیرانی هەولێری سەدەی نۆزدەهەمو سەرەتای سەدەی بیستەمی لەبەرکردبوو. دەیزانی لەچ موناسەبەیەکدا هۆنراو نەتەوە، گەلێ شتی وردی سەبارەت بەژیاننامەیان لەمێشکیدا نەقش کرابوون کەلەهیچ سەرچاوەیەکدا نەنووسراونەتەوە(١٩).

زانیاریەکانی (حەیدەری) سەبارەت بە (نالی) وخوێندنی لە (ماوەران)و ئامادە بوونی لەئاهەنگی کردنەوەی مزگەوتی خانەقا خالیدی لەهەولێردا، هەروەها زانیاریەکانی سەبارەت بەمەولانا خالید وچەندین کەسایەتی گەوری تر. پێویستە بەجدیو وەربگیرێ(٢٠).

ج- دیوانی حەیدەری

(ناسح حەیدەری)بەر لەساڵی (١٩٢٠) دەستی بەشیعر نووسین کردووە، بەلام تاساڵی (١٩٧٥) بایەخی بەکۆکردنەوەی شیعرەکانی نەدابوو، لەو ساڵە بەدواوە، ئەگەر چی بەسالاچوو بوو، بەهاندانی هەندێ کەسی قەدرزان، لەدفتەرێکدا، بەخەتەخۆشەکەی بەشێکی شیعرەکانی نووسیوەتەوە(٢١) ئاواتی هەرەگەورەی ئەوە بووە، لەدوای مەرگیدا ئەو شیعرانە،وەکو چەپکە گوڵێکی رەنگین بۆ یادگار بەگەلەکەی پێشکەش بکرێت(٢٢).

لەساڵی (٢٠٠٠)ی زایینیدا مامۆستای پارێزەر (شیروان حەیدەری) کوڕێ شاعیر بەپێشەکیەکی لەبار، دەفتەری شیعری ونووسینەکانی تری باوکی بەناونیشانی (دیوانی حەیدەری) لەکتیبێکی (٢٦٨) لاپەڕییدا بەچاپ گەیاند. بەم کارە دوو ئامانجی گەورەی پێکا. یەکەم: وەسیەتەکەی باوکی بەجێ گەیاندکە فەرموبووی دوای مەرگی شیعرەکانی لەچاپ بدرێن، دووەمیان: ئەو شیعرانەی خستە بەر دەستو دیدی خوێنەرو شارەزایانی ئەدەبیاتی کوردییەوە،بۆ ئەوەی لەنزیکەوە بەلاپەڕەیەکی تری مێژووی شیعرو ئەدەبیاتی کوردی لەشاری

هەولێری خۆشەویستدا ئاشنا بن(٢٣).

ئـەوەی راسـتی بـێ، زاراوەی دیـوان- هـەر وەکـو ئێسـتا بـاوە-بـەواتای سـەرجەم هۆنراوەکـانی شـاعیر بـەکار هـاتووە، نـەك بەچـەمکە کلاسـیکیەکەی کەپێویسـتی دەکـرد شـاعیر هـەموو حەرفـەکانی ئەبجـەدی وەکـو (رەوی) بـۆ قافیـەی شـیعرەکانی بـەکاربهێنێ، بـۆ ئـەوەی بڵـێن دیـوانی هەیـە. چـونکە شـیعر لای ئـەو زاتـە سـەنعەت نـەبووە، مەبەسـتیشـی نـەبووە دیـوانێکی کلاسـیکی ئامادەبکـات. (ئـەو) پـتر بایـەخی بـەناوەرۆك داوە(٢٤)، هەربۆیـەش سیستەمی (رەوی) لەپۆلین کردنی دیوانەکەیدا پەیرەو نەکراوە.

شیعرەکانی حەیـدەری، چ لـەرووی دارشـتن و تـەکنیکی هونەریـەوە، چ لـەرووی ناوەرۆکەوە،رەنگدانـەوەی ئـەو قۆناغـە مێژووییـەن کەتیایـدا ژیـابوو، شـیعر- لای ئـەو- وەسـیلەیەك بـووە بـۆ تـەعبیر کـردن لەهەسـت و نەسـت و رازونیـازی، ئامرازێـك بـووە بـۆ رەواندنـەوەی خـەم و خەفەتی،هـەولی داوە لەئاسـت دیاردەکـانی کۆمـەڵ و ، لەئاسـت ژیـان ومرنـدا، بەچـەند بـەیتێکی کـوردی کلاسـیکی ئـامێز، خەمـەکانی هەڵرێـژی، خویمـان پـێ بناسـێنێ، رەنگـە بایەخێکی ئەوتۆی بەرازاندنەوەی شیعرەکانی نەدابێ، بەڵام راستگۆیانە لەگەڵ وشەدا مامەڵەی کردووە(٢٥).

م. کـەریم شـارەزا دەڵـێ: ناصیح حەیـدەری شـاعیر، بـەپێی سـەردەمی ژیـان و سـەرهەڵدانی لـەناو دەورووبـەرێکی ئـایینی و لـە دواییشـدا تێکـەڵ بـوونی لەگـەڵ ئەدەبیـە گـەورەکانی رێبـازی کلاسـیکی وبەشـداری کردنـی لـەکۆڕو ئەنجومـەنی ئـەدەبیا تی کوردی کەلەسـەردەمی لاوێتـی ئـەودا ئافـەرین.. هـەربۆ شیعری کلاسیکی کـوردی بـووە، بۆیـە ئـەمیش هـەر رێبـازی کلاسـیکی لەشـیعر دانـان گرتـووەو، کۆمەڵەشـیعرێکی پـڕ لـەجوانکاری رەوانبێـژی کـوردی دانـاوەو، ئـەو شـیعرانەی هەنـدێ جار خۆیـان لەئاسـتی شـیعرەکانی (نـالی) وشـیعرەی شـاعیری ناودارەکـانی دوای ئەو نزیك دەکەنەوە(٢٦).

شیعرەکانی حەیـدەری بـریتین لـە ((غـەزەل))، چـوارین ((روبـاعی))، (فـەرد/ تـاك) و ((مولەمـەع))و ((تـەرجیع بەنـد)). بـۆ تاقیکردنـەوەی بـەهرە شیعرەیەکەیشـی غـەزەلی شـاعیرە گـەورەکانی کـوردی تـەخمیس کـردووە، وەکـو غەزەلـەکانی (نـالی)و (حـاجی قـادر)و (مـەحوی)و (وەفـایی)و (صـافی) (شـێخ نـووری شـێخ سـاڵح) و (زێـوەر) وهـی تـر. ئەگـەر لەروانگەیـەکی کلاسـیکیەوە هـەڵیان سـەنگێنین دەتـوانین بڵـێین لەبەشـێکی تەخمیسـەکانیدا سـەرکەوتنی گـەورەی وەدەسـت هێنـاوە، بـۆی هەیـە بریـاری ئـەوەش بـدەین کەئاسـتی تەخمیسـەکانی لـەزۆر رووەوە لەهەنـدێ لەغەزەلـەکانیی بـەرزترە. لـەم دەرفەتـەدا ئـەم دوو پەرەگرافـەی خـوارەوە لـە تەخمیسـی غـەزەلێکی (نـالی)دا وەکـو نموونە دەهێنینەوە:

گوڵی ژاڵەت لەلا گوڵناره بێ من
چیاو چۆڵت لەلا وەك شاره بێ من
رەقیبیشت لەلا هەرياره بێ من
(لەکن تۆخار وخەس گوڵزاره بێ من
لەلای من خەرمەنی گوڵ خاره پێ تۆ!)

* * *

هەتا ئەمرۆ کەئەم خەڵقە لەلام بوون
ئەتۆم سەربووی لەبۆیە خاکی پام بوون
بزانە چەندە خاوو نا تەمام بوون
(هەتا تۆم ئاشنا بووی ئاشنام بوون
ئەمێستە موو بەموو ئەغیارە بێ تۆ!) (٢٧).

هـەروەکو دەبیـنین لـەو نموونـەی سـەرەوەدا، (حەیـدەری) لەگـەڵ ئـاوازو مۆسـیقاو تاقیکردنـەوەی شـعووری نالیدا ژیاوەو تێکەڵ بووە، لـەو پێنج خشتەکیەدا وەستایەتیەکی کـەم وێنـەی نوانـدووە. دەکرێ هـەمان بڕیار بەسـەر پێنج خشتەکیەکی تریدا بدرێ کە لەسەر غەزەلێکی (حاجی قادری کۆیی)دا هۆنیویەتەوە:

لەتاوی ئاگری دووریت، دەزانی حاڵەتم شەت بوو
بەلوتف و رەحمی تۆم زانی، ئیتر عەزمم بەقووەت بوو
ئەتۆ زەوقت لەشەوکەوت بوو، منیش فیکرم لەخزمەت بوو
(ئەوەی تۆ هەت بوو من نەم بوو، قەرار و سەبرو عیزەت بوو
ئەوەی من هەم بوو تۆ نەت بوو، وەفاو میهرەبانی بوو)(٢٨)

* * *

هەروا، لەتەخمیسی غەزەلێکی (مەحوی)شدا (ناسیح حەیدەری) سەرکەوتنێکی تری وەدەست هێناوە.

لەگەڵ کەس کردەوەی چاکت نەبوو تۆ
لەژینا قەت دڵی پاکت نەبوو تۆ
وەکو (ناصح) دڵی سافت نەبووتۆ
(لەناڵەکەی گەرمی دڵ، پاکت نەبو تۆ
بەئاهی سەردی (مەحوی) من دڵم سووت)(٢٩)

* * *

بێجگە لەو هونەرە شیعریانەی سەرەوە، لەدیوانی حەیدەرییدا چەند پارچە شیعرێکی وەرگێردراوە بۆ زمانی کوردی (وەکو شیعری یاقووب ئاغاو زیا پاشا) بەرچاو دەکەوێ. لەپاڵ ئەمانەشدا دوو هۆنراوەی درێژی داستان ئاساش کەلەقاڵبی مەسنوییدا هۆنراونەتەوە لەدیوانەکەدا بڵاوکراوەنەتەوە، یەکێکیان بەناونیشانی ((داستانی شێخ ئەحمەدی جزیری))(٣٠)ە وئەوی دیکەیان تایبەتیە بەمێژووی بنەماڵەی حەیدەریان لەهەریر وماوەرانێ.

لەرووی ناوەرۆکەوە، شیعرەکانی حەیدەری، سنووری هەندێ لە مەبەستەکانی شیعری کلاسیکیان نەبەزاندووە. واتە بریتین لە شیعری ئایینی }پارانەوە لەخواو نەعتی پێغەمبەر(د.خ){، ستایش، شیعری دڵداری(تەشبیب)، پەندو ئامۆژگاری، مەینۆشیء هەجوو، شیعری کۆمەلایەتی ولاواندنەوە. ئەوەی راستی با شاعیر بایەخیکی تایبەتی بە شیعری لاواندانەوە (المراثی) داوە، تیایاندا بە(حیسابی جومەل/ ئەبجەدی) مێژووی کۆچکردنی خۆشەویستەکانی تۆمار کردووە، ئەم نوختەیەش هەر وەکو م. شێروان حەیدەری لەپێشەکی دیوانەکەدا ئاماژەی بۆداوە. هەم نیشانەی هەستی ناسکی شاعیرە کەتاچ رادەیەك مەرگی خزم وکەس و دۆست و ناسیاوەکانی لەناخەوە هەژاندوویەتی، هەمیش نیشانەی وەفاداریەتی بۆ ئەو مرۆڤانەی کە مردن لێی دووری خستینیەتیەوە. لەوهۆنراوەانەدا شاعیر لایەنە چاکەکانی مردووەکان بەرچاو دەخات، لەیەزدانی پەروەردگار دەپارێتەوەکەبیان بەخشی وبەبەهەشت شادیان بکات. بەڵام لەهەندێ حاڵەتدا ماتەمنایەکی فرمیسکاویی نووسیوە، تیایادا تەواو هەست بە جەرگ سووتانی شاعیر دەکرێ. وەکو ئەو هۆنراوەیەی بۆکۆچی دوایی دکتۆر سالم حەیدەری کوڕەکەی نووسیوە:

گوڵی باغی ئەمەلم، تاقەت و هێزی لەتەنم
هەوینی ژین وحەیاتم، کوڕەکەی شەنگ وشەنم
ئاوێنەی عومرت وەها زوو، کەوتە بەرسەنگی ئەجەل
کۆچی پێش خست و لەدووت من هەر لەگریەو شێوەنم

تادەڵێ:

بۆچی بڕیاری جوداییتدا (لەگەڵ من) وابە زوو
ئاگرت بەردا لەجەرگم قەت نەما هۆش لەسەرم[٣١]

بەوتەرزە، بەو وشەساکارو پاکانە، کەلەناخی دڵیەوە هەڵقوولاون، شاعیر کوڕەکەی لاواندۆتەوە.

ورد بوونەوە لەهەموو لایەنەکانی دیوانی (ناسیح حەیدەری)، پێویست بەچەند لێکۆڵینەوەیەکی تر دەکات، ئومێدەوارین رەخنەگرو پسپۆڕانی مێژووی ئەدەبیاتی کوردی پتر بایەخی پێ بدەن.

لەکۆتاییدا دەڵێین، ئەگەرچی درەنگ ودوای مەرگی (ناسح حەیدری) دیوانەکەی بەچاپ گەیەنرا بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، ئەو زاتە لەمێژووی شیعرو ئەدەبیاتی کوردی لەشاری هەولێری سەربڵندو مەڵبەندی زانست وشار ستانیەتدا، یەکێکە لەپێشەنگ و رەمزە دیارەکان، بەپێی بارودۆخی سەرەمەکەی و پێکهاتەی کەسایەتیەکەی هەوڵی داوە خزمەتی کاروانی وشەو پەیڤی جوانی کوردی بکات.

* * *

سەرچاوە پەراوێز

(١) دیوانی حەیدەری، ل(٣١).

(٢) دیوانی حەیدەری ل (١٤٦– ١٤٧).

(٣) کەریم مستەفا شارەزا: ناصیح حەیدەری شاعیر، گۆڤاری ((کاروان)) ژمارە (٣٢) هەولێر– مایس/ ١٩٨٥، ل(٢٥).

(٤)(٥) دیدار لەگەڵ ئامادەکەری ئەم باسە لەهاوینی ساڵی (١٩٧٥).

(٦)(٧) کەریم شارەزا– سەرچاوەی پێشتر ل(٦) (٢٦).

(٨) دیوانی حەیدەری، ل (٣١).

(٩) دیوانی حەیدەری، ل (١٤٨–١٥٠).

(١٠) دیوانی حەیدەری، ل (١٤١).

(١١) دیوانی حەیدەری، ل (١٤٦–١٤٧).

(١٢) دیوانی حەیدەری ، ل (٣١)

(١٣) کەریم شارەزا سەرچاوەی پێشوو. ل(٢٦).

(١٤) لەنێوان ساڵانی (١٩٧٥–١٩٨٢) ئامادەکەری ئەو باسە بەردەوام زیارەتی خواڵێخۆشبوو (ناسیح حەیدەری) دەکرد ولەنزیکەوە ئاگاداری هەموو لایەنێکی کەسایەتیەکەی بووە.

(١٥) کەریم شارەزا، سەرچاوەی پێشوو،ل (٢٦)" هەر وابڕوانە دیوانی حەیدەری ل(١٦).

(١٦) ناسیح حەیدەری لەتەخمیسی کردنی شیعرە ناودارەکەی مەولانا خالید (موسم عید أست) کەبافارسیە، پشتی بە تەرجەمە کوردییەکەی (پیرەمێرد) لە (رۆحی مەولانا) دا بەستۆتەوە واتە تەرجەمەکەی تەخمیس کردووە شایانی باسە غەزەلە ئەسلیەکە، لەلایەن سالمی ساحیبێقرانەوە تەخمیس کراوە.

(١٧) دیوانی حەیدەری، ل (٩٥–١٣٨).

(١٨) کەریم شارەزا – سەرچاوەی پێشوو، ل (٢٦).
(١٩) بۆوێنە، سەبارەت بەیوسف ئەفەندی غەریبی ئەربیلی شاعیری نابینای هەولێر، موناسەبەی هەندێ لە شیعرەکانی دەزانی، دیفەرموو ئەم شاعیرە لەخانەودای عەبدولباقی ئەفەندی – ئەوەی مەلا جەرجیسی ئەربیلی– نزیك بووە هەروا هەندێ لە شیعرەکانی (عەبدورەزاق ئاغای عوزێری) لەبەر بوو، ئاگاداری پەیوەندی ئەوو (ئیبراهیم حەقی حەیدەری زادە) بوو. بێجگە لەمەش هەندێ حیکایەت سەبارەت بە (یاقووب ئاغا)وە دەگێراوە..هتد..
(٢٠) لەم بارەیەوە بڕوانە: دیوانی حەیدەری، ل (٢٤٦–٢٤٧).
(٢١)(٢٢)(٢٣)(٢٤) (٢٥): دیوانی حەیدەری، ل (٣٥–٣٧)،
(٢٦) کەریم مستەفا شارەزا– سەرچاوەی پێشوو، ل (٢٦–٢٧).
(٢٧) دیوانی حەیدەری، ل (١٠٢–١٠٣)
(٢٨) دیوانی حەیدەری، ل (١١٤)
(٢٩) دیوانی حەیدەری، ل (١٢٠)
(٣٠) داستانەکە بەناونیشانی: ((داستانی شێخ ئەحمەدی جزیریو رابیعە خاتوونی خوشکی بەدرخان پاشا)) یە. }(دیوان: ل(١٩١–١٩٧){. ئەوەی راستی بێ شێخ ئەحمەدی جزیری کەبەمەلای جزیریش مەشهوورە، لەساڵی (١٥٦٧)دا هاتۆتە دنیاوە ولەساڵی (١٦٤٠)دا کۆچی دوایی کردووە.واباوە کە گۆیا حەزی لە (سەلما)یا کچێکی تر کردووە کەخوشکی میری جزیری بۆتان بووە. کەچی بەدرخان پاشا لەنیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا ژیاوە. پێدەچێ حیکایەتی خۆشەویستی شێخی جزیری بەخەیاڵی میللیدا تێکەڵ بووبێ. جا لەبەر ئەوەی ناوی ئەومیرەی کەهاوچەرخی جزیری بووە لەبیر خەڵك چۆتەوە، بۆیە لەباتی ئەو باسی بەدرخان پاشایان کردووە کەزۆر ناودار بووە. ناسیح حەیدەری لەساڵانی (١٩٠٨–١٩١٠) لەجزیری بۆتان– وەختێك باوکی قازی ئەو شارە بووە حیکایەتەکەی لەخەڵکی ئەوشارە بیستووە، پاشان بەهۆنراوە داڕشتۆتەوە. ئەو نوختەیە نیشانەی پایە بەرزی شێخ ئەحمەدی جزیریە لە ناو خەڵکی شارەکەیدا.
(٣١) دیوانی حەیدەری، ل (٦٢–١٦٣).

ئەنجام

لەم بەشەی لێکۆڵینەوەکەماندا، بەپلەی یەکەم بایەخ بەدوو لایەنی گرنگ دراوە..

یەکەم: دەسختستنی زانیاری بەکەڵكو متمانە پێکراو دەربارەی ژیاننامەی ئەونووسەرو شاعیرانە، کەبەر لەساڵی (١٩٠٠) لەهەولێردا لەدایك بوون.

دووەم: بایەخ بەبەرهەم ونووسینە کوردییەکانی ئەو زاتانە دراوە. چونکە بەبێ بوونی تێکستو بەرهەمی نووسراو، هیچ جۆرە لێکۆڵینەوەیەکی ئەدەبیو زانستی لەبواری مێژووی ئەدەبیاتدا ئەنجام نادرێ. هەروا لەئامادەکردنی لێکۆڵینەوەکەدا. سی جۆرە سەرچاوە بەکارهاتووە:

أ- سەرچاوەی چاپکراو: (کتێب، گۆڤار، رۆژنامە).

ب- دەسنووسو بەڵگەنامە.

ج- ژێدەرو سەرچاوەی مەیدانیو زارەکیو دیدارو چاوپێکەوتن لەگەڵ کەسانی شارەزاو پسپۆرو پەیوەندار بەبابەتەکانەوە.

لەنووسینی ژیاننامەی نووسەرو شاعیران هەوڵ دراوە وردترین زانیاری تۆماربکرێ. تا لەداهاتووو تۆژێنەرانی تر سوودی لێ ببینن و دەوڵەمەنتری بکەن. لەهەمان کاتدا تیشك بۆ سەر بەرهەمەکانیان ئاراستەکراوە. لەچوار چێوەی بارودۆخی مێژووییاندا ، بەکورتی هەڵسەنگێنراون. نرخی مێژووییان بەرچاوخراوە. ئەگەر دەرکمان کردبێ تێکستێك پێویستی بەلێدوان و راڤەکردنی هەیە، بەپێی مێتۆدێکی گونجاو لێ وردبوویینەتەوە، بەتایبەتی هەندێ تێکستی شیعری عیرفانی کەزادەو بەرهەمی قۆناغێکی مێژوویین، چونکە سەختودژوارە خوێنەری ئاسایی ئەمڕۆ بەبێ کۆمەڵێك روونکردنەوەی پێویست،بتوانێ لێ یان حاڵی بێتو بەناخیاندا شۆربێتەوە.

پشت بەستن بەهەندێ دەسنووسی دەگمەن، بووەمایەی ئەوەی زانیاری نوێ وتازە دەسبخەین، وەکو دەسنووسی مەولوودنامە کوردیەکەی شێخ محەمەد عەلی حوسامی کەلەساڵی (١٨٩٠) لەنووسینی بۆتەوە. بەهۆی هەندێ دەسنووسی تریشەوە توانرا لەژیاننامەی نوسەرەکەش بکۆلرێتەوە.

ئەنجامێکی گرنگی تری ئەم لێکۆڵینەوەیە بریتیە لەوەی کە بەبەڵگەوە سەلمێنراوە، نووسین بەزمانی شیرینی کوردی لەشاری هەولێردا، لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەمدا سەری هەڵداوە. ئەم نوختەیە خۆی لەخۆیدا واتایەکی مێژوویی قوول دەبەخشێ وهەرچی بۆچوونێکی پێچەوانەو هاودژ لەئارادا هەبووبێ رەت دەکاتەوە...

رەنگە لەداهاتوودا، دەسنووسی تر بدۆزرێتەوەو ببێتە مایەی گەیشتن بەسەرەنجامی نوێترو بەکەڵکتر. ئەم نوختەیەش هۆکارێك بوو کەهانی داین سەبارەت بەبارودۆخی رۆشنبیریو ئەدەبی شارەکە لەسەدەی نۆزدەهەمو سەرەتای سەدەی بیستەمدا کورتە باسێك تەرخان بکەین .. چونکە ئەگەر هاتوو ئەو دەسنووسەی

کەدەدۆزێتەوە هی یەکێك لەو کەسانە بێ کەناویان هاتووە، بێ گومان ئەرکی تۆژێنەران ئاسانتر دەبێ..

ملخص البحث

تاريخ الادب الكردى
في مدينة اربيل
(١٨٩٠-١٩٥٨)

القسم الاول

تعالج هذه الدراسة موضوعا مهما في حقل تأريخ الادب الكردي في مدينة معروفة بعراقتها وهي مدينة اربيل للفترة مابين (١٨٩٠-١٩٥٨)، ونظرا لكون الموضوع موضوعا متشعبا، فقد ارتاي الباحث تقيسيمة الى عدة اقسام.

ان البحث المنشور هنا، هو القسم الاول من الدراسة و الذي يسلط الضوء على سيرة ونتاجات رواد الادب الكردي في مدينة اربيل، من الذين ولدوا قبل سنة ١٩٠٠م.

يحتوى هذا القسم على مقدمة مع مدخل عام وستة فصول. قدم الباحث في الشطر الاول من المدخل لمحة عامة عن الحالة الثقافية والادبية في اربيل في القرن التاسع عشرو بدايات القرن العشرين، وفي الشطر الثاني منه، تحدث عن شعراء اربيل وتأثرهم بالادب الكردي الذي ظهر في اطار اللهجة الكرمانجية الجنوبية من اللغة الكردية في القرن التاسع عشر.

وفي الفصول الستة المكرسة لدراسة سيرة ونتاجات ستة شخصيات ادبية ،حاول الباحث تقديم معلومات دقيقة عن مراحل حياة كل واحد منهم مع الاشارة الى منابع ثقافتهم استنادا الى اوثق المصار والمراجع المطبوعة والمخطوطة.

كما حاول تشخيص القيمة التأريخية والادبية لاثارهم وذلك بعد ان بين خصائص تلك الاثار وسماتها بكثير من الدقة

توصل الباحث الى جملة من الاستنتاجات المفيدة، وفي المقدمة ان الكتابة بالكردية في اربيل نشأت في النصف الثاني من القرن التاسع عشر، وبهذا الخصوص اماط اللثام عن جوانب غير معروفة.

سيجرى تخصيص الاقسام القادمة من البحث للمراحل الاخرى من الموضوع والذي من المأمول ان يتم اعدادها مستقبلا ان شاء الله.

بقي ان نقول، ان البحث الى جانب اهتمامه بالتحليل، اولى رعاية خاصة بتدوين معلومات وثائقية وتأريخية على جانب كبير من الاهمية.

ABSTRACT

The History of Kurdish Literature in Arbil (1890 – 1958)
Part one

This study deals with an important subject in the field of the history of Kurdish Literature in a city known of its an cientness, namely the city of Arbil, during the period between (1890 – 1950) and as the subject is ramified , the researcher has preferred to divide it into several parts . What we publish here consists part one of the general study . It sheds light on the life and works of the pioneers of Kurdish Literature in the city of Arbil , those born before 1900 .

This part contains an introduction with a prelude and six chapters .
In the first half of the prelude , the researcher puts forward a general view about the cultural and literary circumstraces in Arbil during the 19 th and early 20 th c . while in the second half , he speaks about the peots of Arbil who were influenced by Kurdish Literature which appeared in the from of southern Kurdish dialect of the Kurdish Language in the 19 th c .

In the six chapters devoted to the life and works of six literary figures, the researcher tries to present accurate information about the life of each one referring to the resources of their culture , through depending on the most trustful printed and manuscript references and resources . The researcher tries also to identify the literary and his torical values of the poets' works

After montioning the characteristies of their works in great accuracy . The researcher reached a number of conclusion the first of which is that writing in Kurdish in Arbil emerged in the second half of the 19 th c . Thus, the study unveils some unknown aspects of the subject .

The next parts of the study will be devoted to the other stages of the subject which it is hoped to be tackled in the figure, if God wishes .

It remains to say, this study, in addition to concerning itself with necessary analyses, it attches special importance to recording very important documental and historical information.